

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

ACADEMISCH

Inleiding

3 Mensen van de straat

KEES DE GROOT & NIELS DEN TOOM

7 Wonen overal nergens thuis

Over de materialiteit van het straatpastoraat

NIELS DEN TOOM

Tweegesprek

19 Zere plekken en heilige grond

GUUS TIMMERMAN & BERNADETTE VAN DIJK

29 Wie is er eigenlijk 'present'?

Bijbelse inspiratie voor het straatpastoraat

STEFAN GÄRTNER

Actiecomité Behoud de Bieb

39 Buurtverzet als oefening in 'diepe solidariteit'

PETER FABER

PRAKTIJK

53 Ken je mij?

Geestelijke zorg in de daklozenopvang: pijn durven zien en veerkracht ontdekken

MYRIAM BRAAKHUIS

61 Aanhangers van de weg

God vinden in de gevangenis

GEERT ROZEMA

67 Wat de rauwe kant van de straat ons leert

JUDITH VAN DEN BERG-MEELIS

EN VERDER

- 1 Aan de lezer | *Theo van der Zee*
- 17 Tips bij het thema
- 51 Column | *Annemarie van der Vegt*
- 59 Actueel
- 74 Beeldmeditatie | *René Rosmolen*
- 76 De promotie | *Sujin Rosie*
- 80 Volgend nummer

Foto's voorzijde en binnenwerk: *René Rosmolen* maakte voor dit *Handelingen*-themanummer over 'Mensen van de straat' een fotoserie van schilderijen van *Johannes Wickert* (1954).

Theo (prof.dr. T.S.M.) van der Zee is hoofdredacteur van *Handelingen* en bijzonder hoogleraar Onderwijs in ethisch en religieus perspectief aan de Radboud Universiteit, Nijmegen. | theo.vanderzee@ru.nl

Zichtbaar maken wat niet wordt gezien

Vlak voor de etalage van een modezaak spreekt een dak- en thuisloze man mij aan. Hij vraagt me of ik hem geld wil geven. Ik antwoord hem dat ik dat niet wil, maar stel hem voor om verderop wat eten en drinken te kopen. 'Nee, dat hoeft niet', zegt hij en loopt verder, mij in een zekere verwarring achterlatend.

Mensen van de straat maken zichtbaar wat normaliter niet wordt gezien. Ze zijn hun woonplek kwijtgeraakt omdat er dingen mis zijn gegaan en anders gelopen dan ze hadden gehoopt en verwacht. Gebrokenheid wordt zichtbaar in hun voorkomen, hun lopen door de straat, en hun vraag om ondersteuning. Het is als een open wond.

Tot een ontmoeting tussen de dak- en thuisloze en mij kwam het niet. Mijn reactie opende niet de mogelijkheid om elkaar te zien, spreken en ontmoeten. De open wond werd snel weer weggeduwd. Het kwam niet tot wederkerigheid.

Mensen van de straat wijzen op een deel van ons bestaan waaraan we dikwijls voorbij lopen. Als theoloog en als religiewetenschapper nemen we graag mooie woorden van zingeving in de mond. De materiële kant ervan zijn wij al lang voorbij. Ons, die het in materieel opzicht vaak goed, ja, zeer goed gaat, wijzen mensen van de straat op de existentiële betekenis van het materiële. Het belang ervan wordt pas voelbaar als het niet meer voorhanden is.

De niet-gelukte ontmoeting heeft mijn wil om goed te doen tussen haakjes geplaatst. Ik werd me ervan bewust dat ik misschien wel wilde geven (namelijk dat wat ik verstandig vond), maar er nog niet voor openstond om te ontvangen. De ontmoeting werd een onderbreking van het verhaal dat ik tot dan toe over mezelf vertelde.

In de wederkerigheid van de ontmoeting met mensen van de straat wordt zichtbaar dat gebrokenheid ons allemaal aangaat. Theologisch gesproken wordt door de ontmoeting de mogelijkheid geopend dat in ieder Christus present is. Religiewetenschappelijk dat de ontmoeting een plek kan worden waar het goede doorbreekt.

In dit appellerende themanummer komen niet alleen mensen van de straat aan het woord en straatpastores, maar vindt ook de academische reflectie plaats om ervaringen van de straat te kunnen duiden, en om ons af te vragen wat ze ons te zeggen hebben en welke nieuwe vragen ze ons doen stellen. Een rijk nummer onder gastredactie van Kees de Groot en Niels den Toom, en voorzien van weer een treffende beeldserie door René Rosmolen. <

Mensen van de straat

In een maatschappij waarin de georganiseerde godsdienst wordt geacht marginaal te zijn, is het opmerkelijk welke rol deze speelt in de praktische hulp aan mensen die het voor kortere of langere tijd zonder thuis moeten stellen. Al decennia zetten kerken, caritas-instellingen en diaconieën zich in voor mensen wier leven zich voor een belangrijk deel op straat afspeelt.

De beroepskrachten en vrijwilligers die hieraan verbonden zijn, zien om naar kwetsbaren, betonen barmhartigheid en proberen hun noden te lenigen. Daaraan gekoppeld zijn inspanningen om beleid en uitvoering van schuldhulp, huisvesting, reclassering, bijstand, asiel en migratie positief te beïnvloeden.

Ook wordt er geprotesteerd tegen inhumain beleid, zoals in een ingezonden brief van diverse kerkelijke en niet-kerkelijke fondsen en NGO's over de afschaffing van de rijksbijdrage aan de 'bed-bad-broodregeling' voor mensen zonder verblijfsvergunning (Kant 2024) of in de oecumenische herdenkingswake in de Mozes en Aäronkerk (3 november 2024) voor hen die de straten van Nederland niet eens bereiken omdat ze omkwamen op weg hiernaartoe.

Soms gebeurt dit vanuit herkenbare diaconale instellingen, soms door straatpastores, andere keren vanuit initiatieven zoals de Regenboog Groep in Amsterdam en het Missionair Servicecentrum Tilburg (MST), waarvan de kerkelijke achtergrond niet meer zo duidelijk is (De Groot 2023). Maar ook dan werken kerkelij-

ke initiatieven door in de wereld daarbuiten. In dit themanummer brengen we deze praktijken en de theologische betekenis ervan voor het voetlicht. Hierbij luisteren we zowel naar de mensen van de straat zelf als naar hen die met hen optrekken.

Veertien jaar geleden wijdde het tijdschrift *Handelingen* een themanummer aan het straat- en drugspastoraat. In de verschillende bijdragen ging het over de identiteit van het straatpastoraat. Daar hoorde nadrukkelijk de 'theologieën' bij die in de verhalen van de straatpastores te horen zijn (De Roest 2010, 1), alsook de intentionaliteit waarmee zij aanwezig zijn en zowel de ander willen zien als zichzelf tonen. De bijdragen in dat themanummer blijven onverminderd van waarde.

Wat dit themanummer in 2024 toevoegt is een uitbreiding van de praktijkbeschrijving, een reflectieve beschrijving van het materiële karakter van het straatpastoraat, en een theologische verdieping.

Allereerst volgen een aantal actuele bijdragen die gaan over het leven op straat. Zo wordt de rauwe kant van het inloophuis getoond en

< Johannes Wickert, 'De nieuwe mens', 140x100cm

verhaald van een buurtprotest. Centraal daarin staat de vraag: wat kunnen we leren van de mensen van de straat? Hierbij denken we niet alleen aan mensen zonder (eigen) dak boven het hoofd, maar breder naar het leven voor zover zich dat buiten de deur afspeelt. Welke ervaringen hebben mensen daar en welke wijsheid is daar te vinden?

Naast de verbreding is er sprake van een reflectieve beschrijving van het straatpastoraat. Vragen die daar centraal staan zijn: hoe krijgt het omzien naar deze mensen in het straatpastoraat concreet gestalte? Wat wordt daar nu precies gedaan? En in het bijzonder: hoe verhoudt het materiële zich tot de zielzorg? De indruk ontstaat soms dat in diaconale initiatieven de intenties weliswaar vaak theologisch of gelovig geladen zijn, maar de praktijken vervolgens een pragmatisch karakter hebben. Hiermee wordt spiritualiteit gescheiden van de praktijken en materiële werkelijkheid. Maar wat is de eigen betekenis van die materiële praktijken en hoe verhoudt dat zich tot het spirituele of existentiële?

Tot slot biedt dit nummer een theologische verdieping. Straatpastoraat lijkt wellicht geheel anders dan wat gedaan wordt in de hoofdstroom van kerkelijke en levensbeschouwelijk werk, maar kunnen anderen in kerk, geestelijke verzorging (**Sujin Rosie**) en sociaal werk zich er ook in spiegelen? Daartoe zijn mensen die vertrouwd zijn met de straat of met straatpastores langs de kant van de weg gaan zitten om onder woorden te brengen hoe het hier gaat om de kern van kerk zijn. Zij staan bijvoorbeeld stil bij wat het betekent als straatpastores zeggen dat ze in het gelaat van de ander Christus ontmoeten. Zo wordt de theologische dimensie van het werken vanuit de presentiebenadering zichtbaar.

Leven op straat

In een samenleving waarin het beschikken over een vaste adres- en verblijfplaats de norm is, gelden zij die noodgedwongen op meerdere plaatsen verblijven al gauw als een aparte categorie. Toch is er niet veel nodig om daar te komen. Door diverse ontwikkelingen en maatregelen in de volkshuisvesting, arbeidsmarkt, geestelijke gezondheidszorg en asielopvang groeit die kans ook. Dat doet iets met mensen – wantrouwen, boosheid of frustratie – en dat kan zich vastzetten in bijvoorbeeld oogopslag en plaatskeuze in een ruimte, zoals omgekeerd waardering en bevestiging het zelfvertrouwen bevorderen, zo observeert pastor **Annemarie van der Vegt**.

Allen hebben hun eigen verhaal, terwijl mensen met een 'overdekt bestaan' soms eerder geneigd zijn mensen 'in hokjes' te plaatsen. Geestelijk verzorger bij het Leger des Heils **Myriam Braakhuis** laat zien hoe het open staan voor de ervaring van pijn mensen tot elkaar kan brengen, want daarin schuilt ook de mogelijkheid van herkenning.

Waar in deze verhalen de aanvaarding voorop staat, staat het verzet centraal in de bijdrage van theoloog en opbouwwerker **Peter Faber**. Hij kijkt terug op het protest van zijn buurt tegen de sluiting van de wijkbibliotheek en verkent in hoeverre daar een 'diepe vorm van solidariteit' werd gevormd. Behoedzaam beluistert hij in deze verzetshaard iets van Gods betrokkenheid op het kwetsbare leven.

Straatpastoraat

In een nauwgezette analyse van zes case-studies van het werk van zes straatpastores beschrijft **Niels den Toom** hoe belangrijk het lichamelijke en het materiële is in de zorg voor

'heel de mens'. Straatpastoraat vindt plaats in aansluiting op verblijfplaatsen, lichaamstaal, bezittingen, het delen van koffie en kleurplaten, en voorwerpen die de band met anderen, het andere, de Ander symboliseren.

Vanuit oecumenisch diaconaal centrum De Bakkerij in Leiden beschrijft diaconaal predikant **Judith van den Berg** hoe het centrum ruimte biedt om mee te doen, voorbij de 'bubbels' waarin mensen leven. Er wordt aan overstijgende verbinding gewerkt, wat ook een centraal begrip is in het werk van de zes straatpastores die hun eigen werk onder de loep namen. Het vertrekpunt is vertrouwen, ook al is dat niet zonder risico. Gelukkig houdt dat de kerk niet weg van de straat.

Aan de kant van de weg

Op het eerste gezicht is het wellicht merkwaardig dat juist mensen met een theologische opleiding dit werk doen. Uit de reflecties komt echter naar voren dat zij een verfijnd gevoel voor waarneming hebben ontwikkeld. Hieraan zitten meerdere kanten. In de briefwisseling tussen de Amersfoortse straatpastor **Bernadette van Dijk** en **Guus Timmerman** van Stichting Presentie komt naar voren hoe belangrijk het is om een besef van 'niet-weten' te cultiveren. Maar al te vaak denken zowel medemensen als professionals te weten 'hoe het zit'. Om daar werkelijk achter te komen is geduld, openheid en stilte nodig.

In de praktijkbeschrijving van geestelijk verzorger **Geert Rozema** komt, aan de andere kant, naar voren dat er vanuit de kerk ánders gekeken wordt, niet halt wordt gehouden bij de buitenkant, maar de verbeelding wordt ingezet. Een mens valt niet samen met het eerste wat je van hem of haar ziet of hoort, maar dat te

ontdekken moet je met elkaar op weg gaan.

Beide kanten, het besef de werkelijkheid (nog) niet te doorgronden én de opening naar de kracht van de verbeelding, komen in zekere zin samen in de theologische reflectie van **Stefan Gärtner** die vanuit eschatologisch perspectief de presentiegedachte belicht. Wie is eigenlijk degene die present is in de diaconale praktijk? In zijn antwoord benoemt hij de fundamentele theologische betekenis van straatpastoraat.

Van de straat

De straat laat zien dat het in pastoraat en diaconie draait om de dienst aan het menselijke en dat juist in het menselijke getob en geluk, de getuigenis daarvan en het engagement daarmee naar voren komt wat het mysterie van Gods nabijheid wordt genoemd. De betrokkenheid op mensen van de straat heeft een intrinsieke waarde. Deze nabijheid is niet vrij van conflicten, spanningen en soms zelfs gevaar. Wat dat betreft is de verwoording die Edward Schillebeeckx (2005) ooit koos om deze aanwezigheid te benoemen pijnlijk toepasselijk gekozen: Hij is ons rakelings nabij. <

Literatuur

- Groot, K. de (2023). De vervloeiing van de diaconie. Wanneer religie fluïde wordt. *Handelingen* 50(4), 30-41.
- Kant, E. (2024). Willen we dat kwetsbare mensen op straat belanden? *Trouw*, 7 juli 2024.
- Roest, H. de (2010). 'Gespitste openheid'. Praktisch-theologische reflectie op de theologische identiteit van het drugs- en straatpastoraat. *Handelingen* 37(1), 60-69.
- Schillebeeckx, E., Kalsky, M., Lascaris, A., Oosterveen, L., Van der Spek, I. (2005). *Ons rakelings nabij. Gedaanteveranderingen van God en geloof*. Nijmegen/Zoetermeer: DSTS/Meinema.

Wonen overal nergens thuis

Over de materialiteit van het straatpastoraat

Zingeving is zoveel meer dan wat in woorden te vangen is. In het straatpastoraat blijkt het materiële een duidelijke rol te spelen. Dat vraagt van geestelijk verzorgers opmerkzaamheid in het contact met cliënten. Het materiële staat niet op zichzelf, maar is altijd verbonden met een overstijgende blik op de mens, zijn of haar noden en wat een dakloze aan de wereld te geven heeft. Daarmee wordt de gebruikelijke visie op dak- en thuislozen verruimd en verrijkt.

Veel van wat ons leven zin geeft is moeilijk in woorden uit te drukken. Ook de term zingeving zelf sluit niet altijd aan bij de beleefde ervaring van zin. Dat blijkt onder meer in het recent verschenen rapport naar zingeving in inloophuizen (Noordzij & Tromp 2023).

Daar bleek de term zingeving inhoudelijk weliswaar dekkend te zijn voor wat er gebeurt in de inloophuizen, maar vervreemde de taal van zingeving tegelijk van de ervaringen waarin die zingeving wordt gevonden. Mogelijk had dit te maken met de abstractie van het begrip zingeving. Een andere optie is dat zingeving snel geassocieerd wordt met denken over de existentiële zaken zoals de zin van het leven of het voeren van gesprekken erover, terwijl het in de inloophuizen ook gaat om heel materiële

en alledaagse zaken. Ook in het straatpastoraat lopen het alledaagse, materiële en het existentiële door elkaar.

Van mei 2022 tot najaar 2023 hebben straatpastores samen met academische onderzoekers gezamenlijk onderzoek gedaan naar het straatpastoraat in het leernetwerk 'GV buiten de muren' (zie onder het kopje Methode). Dit leernetwerk was onderdeel van de door ZonMw (financieringsorganisatie van innovatie en onderzoek in de gezondheidszorg) gesubsidieerde Kenniswerkplaats Zingeving en Geestelijke Verzorging.¹ Gaandeweg het onderzoek bleek dat het materiële een belangrijke rol speelt in het straatpastoraat. In dit artikel wordt op basis van een empirisch onderzoek de verhouding tussen het existentiële en materiële verhelderd in de praktijk van het straatpastoraat.

< Johannes Wickert, 'De verloren zoon', 206x115cm

Meer dan een gesprek

Het straatpastoraat is een praktijk die gericht is op mensen die dak- en thuisloos zijn. Volgens de zogenaamde ETHOS-definitie², die 'in Europa wordt gezien als de best onderbouwde en meest gezaghebbende manier om dakloosheid te meten'³, wordt onder dak- en thuislozen verstaan die mensen die 'een gebrek aan volwaardige huisvesting' hebben (Kansfonds n.d.). Uit recent onderzoek bleek dat Nederland op 1 januari 2023 circa 30.600 mensen daklozen kent (Centraal Bureau voor de Statistiek 2024). Sinds decennia zijn er in grote steden straatpastores die deze mensen actief opzoeken en hun noden proberen te verlichten.

In het leernetwerk van straatpastores en onderzoekers bleek hoezeer het existentiële en materiële een rol spelen in de praktijk van het straatpastoraat. Het existentiële is dan te verstaan als datgene dat 'verwijst naar de ervaring van het bestaan als zodanig, in zijn alledaagsheid én met zijn (contingente) ervaringen van verschrikking en verwondering en alles daartussen' (VGVZ 2015, 9). Onder materialiteit versta ik dan, geënt op het concept van *material religion*, 'lichamen, dingen, plaatsen en praktijken' (Meyer et al. 2010, 209).

De observatie in het leernetwerk dat het materiële en existentiële een rol spelen is niet nieuw. Vanuit theologisch perspectief werd eerder al opgemerkt dat het straatpastoraat zowel kenmerken van pastoraat als van diaconaat vertoont. In een themanummer van ditzelfde tijdschrift uit 2010 over straat- en drugspastoraat, vraagt Herman Noordegraaf (2010) zich af waar deze naam straatpastoraat precies vandaan komt en of deze wel adequaat is vanwege het veelomvattende karakter: 'zin- en levensvragen, geloofsvragen, sociale en materiële

noden, opvang en hulpverlening, de organisatie van gemeenschapsactiviteiten (maaltijden, vieringen), pleitbezorging bij instanties en nog meer' (Noordegraaf 2010, 1). De vraag of het straatpastoraat onder diaconaat of pastoraat valt, hangt samen met de verhouding tussen het materiële en existentiële. In grote lijnen kan gesteld worden dat diaconaat vaak geassocieerd wordt met materialiteit en van daaruit met praktische hulp (Crijns 2012), terwijl pastoraat wordt geassocieerd met de existentiële dimensie, waarbij het gesprek als werkwijze centraal staat. Volgens de Deense theoloog Johannes Nissen (2024) hebben beide zowel onderscheiden als overeenkomstige kenmerken, waarbij diaconaat primair is en pastoraat als onderdeel van het diaconaat begrepen moet worden. Ondanks hun onderscheiden kenmerken, delen ze hun visie op de 'hele mens', nemen ze de tijd voor mensen, delen ze een nadruk op er *zijn* voor mensen in plaats van het *doen* en ligt er een theologie van de zorg ten grondslag aan de praktijken.

> ***Ondanks hun onderscheiden kenmerken delen ze een nadruk op het er zijn voor mensen in plaats van het doen.***

Waar Nissen pastoraat en diaconaat, het existentiële en materiële, dus in verbinding ziet met elkaar, staat in de literatuur over pastoraat en geestelijke verzorging het existentiële centraal dat bovendien het beste benaderd zou worden met een gesprek (Ganzevoort & Visser 2018; Smeets 2007; Smit 2015). Genoemde auteurs weten dat geestelijk verzorgers meer doen dan enkel gesprekken voeren, maar het beeld ontstaat toch dat geestelijke verzorging

en in zekere zin ook pastoraat, vooral bestaat uit gespreksvoering. Maar wat blijft er dan buiten beeld? En hoe moet de verhouding tussen het existentiële en materiële begrepen worden? Dit artikel wil de verhouding tussen het existentiële (pastorale) en materiële (diacoonale) binnen de praktijk van het straatpastoraat verhelderen. De onderzoeksvraag die hiermee beantwoord wordt, is: Hoe kan de materiële interactie tussen straatpastores en 'mensen van de straat'⁴ begrepen worden tegen de achtergrond van zingeving, pastoraat en geestelijke verzorging? Met 'materiële interactie' wordt bedoeld op die interacties tussen beide die niet als verbaal gesprek op te vatten zijn (al zijn ze er mogelijk onderdeel van) maar eerder gebruik maken van 'lichamen, dingen of plaatsen'.

Methodie

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn zes casestudies geanalyseerd vanuit het oogpunt van materialiteit. Deze casestudies zijn geschreven door co-onderzoekers die participeerden in het leernetwerk Buiten de Muren.⁵ Het gaat om zes straatpastores en drie academische onderzoekers. Alle deelnemers hebben een christelijke achtergrond. Gedurende anderhalf jaar hebben de geestelijk verzorgers⁶ elk een casestudie over de begeleiding van iemand beschreven en deze zijn gezamenlijk geanalyseerd in de leergemeenschap. De betrokken deelnemers selecteerden naar eigen inzicht een casestudie die zij wilden inbrengen om het eigene van het straatpastoraat te omschrijven. De casestudies zijn beschreven volgens het vaste format vanuit het eerdere Case Studies Project (CSP) (Körver et al. 2023), licht aangepast ten behoeve van de context van het straatpastoraat.

Vervolgens heb ik voor dit artikel de zes casestudies geanalyseerd door middel van thematische analyse (Clarke & Braun 2018) met behulp van het softwareprogramma Atlas.ti. Vanuit de onderzoeksfocus heb ik enkel de materiële objecten (voorwerpen, plaatsen, lichamelijke interacties) gecodeerd en de rol die deze spelen in de begeleiding. Dit leidde tot 81 losse codes, die op inductieve wijze konden worden geordend in vijf categorieën: Thuis, Lichaam, Bezittingen, Delen en Symboliseren. Ik heb daarbij gefocust op de interactie tussen de pastores en de mensen van de straat en niet alleen op het handelen van de pastores. Met het centraal stellen van de interactie (bijvoorbeeld de stadsnomade die iets deelt met de straatpastor of andersom) doen we fundamenteel recht aan de wederkerigheid van de interactie en de kracht van de zogenaamde tussenruimte.

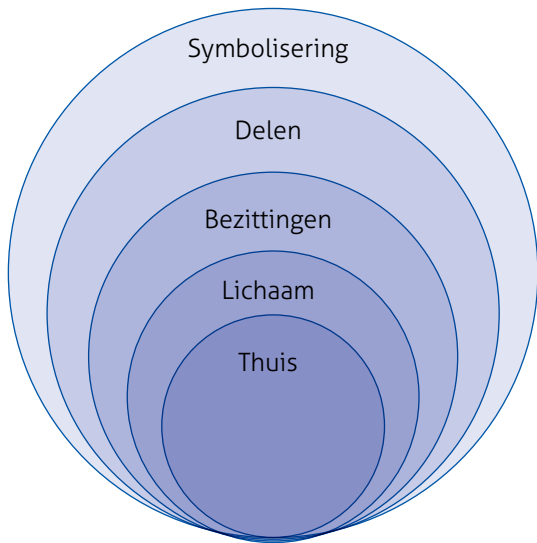
Resultaten: vijf niveaus van materiële interactie

In de praktijk van het straatpastoraat onderscheid ik vijf niveaus van materiële interactie tussen straatpastores en mensen van de straat. In het vervolg beschrijf ik deze vijf niveaus en hoe deze zich verhouden tot het existentiële domein. In figuur 1 geef ik schematisch weer hoe deze niveaus begrepen kunnen worden.

In wat volgt zal ik deze niveaus van interactie nader beschrijven en illustreren aan de hand van voorbeelden en citaten uit de casestudies.

1. (T)huis in de wereld

Een van de meest in het oog springende materiële elementen in het leven van een dak- en thuisloze is het gebrek aan een (t)huis. Sommigen hebben een woning, anderen raken die

Figuur 1. Verschillende niveaus van materiële interactie in het straatpastoraat

kijkt, delen een plek met anderen, verblijven in detentie of slapen in een tentje. Het ontbreken van een vanzelfsprekend thuis bepaalt in grote mate de interactie tussen pastor en gesprekspartner, zowel in praktische als inhoudelijke zin.

In praktische zin betekent het dat de pastor de mensen van de straat actief opzoekt. Er wordt niet gewacht tot de ander naar de pastor toekomt, maar de pastor beweegt zich naar de mens. Zonder uitzondering funderen de straatpastores deze houding in de presentie-benadering. Naast de beweging naar anderen toe, zijn er maaltijden en inloophuizen waaraan de pastores verbonden zijn. Deze zijn inmiddels dusdanig verweven met de leefwereld van de mensen van de straat, dat zij ook zelf naar de pastor of de maaltijd toekomen. Of het nu een ontmoeting op straat betreft of bij

de maaltijd van een inloophuis, de pastor en gesprekspartner treffen elkaar vaak in publieke ruimtes. Ze zijn daar niet alleen en verhouden zich tot anderen en hun omgeving. Waar een pastoraal gesprek vaak de intimiteit van de huiskamer, keukentafel of zelfs ziekenhuisbed kent, ontbreekt deze intimiteit in deze ontmoetingen. De pastor dient daarom op een andere manier de veiligheid van de ruimte te bewaren of scheppen.

Het woord veiligheid is hier geen toevalligheid. In elk van de casestudies blijkt namelijk hoezeer een veilige plek niet vanzelfsprekend is voor de mensen van de straat. Velen van hen hebben geleden aan (vermoedelijke) trauma's in kindertehuizen, familiesituaties, of andere omstandigheden. Deze onveilige omgevingen droegen bij aan onveilig en agressief gedrag later in hun leven, waardoor de mensen van de straat zelf ook hebben bijgedragen aan onveilige plekken. In een aantal van de casestudies zijn zij niet meer welkom in inloophuizen. In hun zoeken naar een plek, is er niet alleen het praktische zoeken naar een dak boven het hoofd, maar vooral het existentiële zoeken naar een veilige plaats. De volgende fragmenten uit de casestudies illustreren dit.

Simon heeft al langere tijd contact met een straatpastor. Als hij op een dag een aantal spullen steelt van een huisgenoot, 'vlucht' hij op bedevaart. Hij zoekt de veiligheid in een reis naar Santiago. Onderweg heeft hij slechts met twee mensen contact, onder wie de straatpastor, die hij belt.

Jacob is enige tijd geleden een van zijn ogen verloren. Hij heeft een glazen oogbal, maar draagt ook vaak een ooglapje. Zijn halve zicht, in combinatie met eerdere ervaringen, zorgen ervoor dat hij vaak

wantrouwig en schichtig om zich heen kijkt. De wereld is vooral een bedreiging voor hem.

Dhr. J. heeft in zijn leven ervaren dat zijn huis geen zekerheid biedt. Ook nu mag hij verblijven in het huis met een proef-woonregeling. Zijn verblijf is onder voorwaarden. Hij laat vrijwel niemand toe in zijn huis. Op een dag krijgt hij gordijnen vanuit het straatpastoraat, zodat hij de wereld kan buitensluiten.

In het contact met de straatpastor staat het huis niet alleen voor 'het gebouw', maar altijd voor een huis of thuis in existentiële zin. Straatpastores dragen op hun manier bij aan het creëren van geborgenheid en zijn als zodanig *herbergzaam*. Ze hopen dat een ander zich thuis voelt en aan kan kloppen als het nodig is. Dat komt op verschillende manieren tot uitdrukking. Jacob, bijvoorbeeld, zoekt contact met het inloophuis van het straatpastoraat om te vertellen dat hij niet lang meer te leven heeft. Hij vindt daar een plek om zijn verhaal te doen en zich gehoord te voelen. In de tijd die volgt, hebben straatpastor en Jacob regelmatig contact om te zien wat Jacob in deze laatste levensfase te doen staat. Ze bezoeken af en toe een gelegenheid die Jacob omdoopt tot 'hun stamcafeetje'.

Jan, een man die als agressief wordt ervaren, wordt praktisch geholpen door de straatpastor. Nadat hij in elkaar geslagen is en hulp nodig heeft, zorgt de pastor voor de opvang in een budgethotel en later bemiddelt hij bij de gemeente om zijn verblijf te betalen. Ook hier gaat het om meer dan alleen de fysieke herberg die geboden wordt. Als de pastor en Jan op straat lopen, vraagt Jan: 'Durf je wel met mij gezien te worden?' (S5⁷). Het lijkt voor hem een nieuwe ervaring dat er iemand is die in

het openbaar met hem gezien wil worden. Er is even geen sprake van wantrouwen of enkel functioneel contact. Het is een ervaring die een contrast vormt met ervaringen van een vijandige of afwerende wereld, die bij veel straatnomaden hebben geleid tot een wantrouwend wereldbeeld.

2. Het lichaam als grens met de wereld

Sprekend over de plek waar je woont, is het lichaam wellicht het meest elementaire huis dat een mens kan ervaren. Idealiter is de mens één met het lichaam, maar het kan ook zo zijn dat een mens er wel woont, maar niet thuis is. De straatpastores observeren in hun casestudies lichaamstaal die hun laat zien hoe de mensen van de straat in de wereld staan. Twee dingen vallen daarin op: het lichaam helpt om de identiteit en waardigheid van de stadsnomaden uit te drukken en het drukt iets uit van de onveiligheid die ze ervaren in de wereld om hen heen.

Allereerst is het lichaam een uitdrukking van identiteit. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de situatie van Michiel met wie een van de pastores in contact komt.

'Het valt hem [de pastor] direct op dat Michiel zichzelf niet tot de groep van andere (dak- en thuisloze) bezoekers rekent. Ook in zijn kleding, voorkomen en spraak geeft hij er duidelijk blijk van dat hij waarde hecht aan decorum. Hij is wel dakloos, zegt hij, maar dat komt doordat hij weliswaar veel geld op de bank heeft, maar daar momenteel niet bij kan door wat 'het systeem' en 'de bureaucratie hem aandoen' (S2).

Er is in de casus weliswaar geen sprake van het lichaam in strikte zin, maar wel van kleding en uiterlijkheid die als lichamelijkheid gezien

kunnen worden. Ze drukken iets uit van wie iemand is of zou willen zijn. Waar het uiterlijk van mensen van de straat vaak in negatieve zin wordt benadrukt (onverzorgd, gehavend) en daarmee hun deficit, wordt hiermee hun kracht benadrukt. De pastores merken het op en vragen er soms ook op door.

Ten tweede drukt het lichaam soms uit dat de stadsnomade zich soms onveilig voelt. In een van de casussen vermoedt een pastor dat er sprake is van traumatiserende gebeurtenissen. Ze maakt dit onder meer op uit de lichaamstaal van de persoon in kwestie die soms grof en suggestief is. Ze ziet een sterke relatie tussen zijn (bedreigde) huis en lichaam en probeert die vergelijking onder andere visueel te maken door de persoon te vragen om een denkbeeldige cirkel om zich heen te trekken. 'Die van de heer ligt krap om hem heen. Hij heeft dus geen enkele ruimte om te bewegen en bijt daarom zo snel van zich af om die piepkleine leefcirkel te bewaken' (S3). In een andere casus zoekt de straatpastor Jacob op een dag op bij de instelling waar hij verblijft. Jacob is 'totaal van slag en kruipt haast als een dier in een soort borstrok op het terrein rond. Hij is boos en ontzet' (S4). Het wordt de pastor niet duidelijk wat er is gebeurd. Ze vraagt Jacob 'of hij nog wel met haar wil spreken en zijn broer wil bellen. Dat wil hij wel. Nadat hij wat kleren aangetrokken heeft' (S4).

Het valt in deze voorbeelden op hoezeer de mensen van de straat de buitenwereld als onveilig kunnen ervaren. De straatpastores laten zich door die onveiligheid of daaruit voortkomende agressie niet afschrikken, maar zoeken toenadering om de ander te begrijpen en te zoeken wat diegene wel wil. Ze leggen hier wederom niet de nadruk op wat iemand

niet kan of anders zou moeten doen, maar op waar iemands verlangen en kracht liggen. In de interactie vraagt het lichaam om erkenning van de identiteit en tegelijk om het bieden van veiligheid (zie ook de column van Annemarie van der Vegt in dit themanummer).

3. Bezittingen bewaren

In de bezittingen van mensen van de straat komt de materiële interactie op een andere manier aan de orde. Grofweg kan die worden omschreven als het onbereikbare bezit. Daarmee wil gezegd worden dat vooral het niet-hebben of er-niet-bij-kunnen van het bezit centraal staat. In sommige gevallen gaat het om geld, zoals bij het ontbreken van leefgeld, of het spreken over anderen die wel geld hebben. In een ander geval is het bijvoorbeeld om de post die moet worden opgehaald tijdens een pelgrimage, of bezittingen die veiliggesteld moeten worden tijdens een periode van detentie. De pastor in kwestie is hiertoe steeds bereid. Ze wil kijken naar de hele mens en dat betekent dat ook in het materiële iets van goede pastorale zorg besloten ligt. In het geval van het veiligstellen van de bezittingen vermeldt ze zelfs haar expliciete overweging: 'zorg voor heel de mens behelst ook het veiligstellen van de weinige bezittingen die iemand heeft, als die dat zelf niet kan. Verder rond moeten bellen naar bijvoorbeeld een opvangmedewerker, zou mogelijk een smeektelefoontje moeten worden. De pastor wil Simon die vernedering besparen en bovendien laten voelen: jij doet ertoe, met alles, ook je goed en ondergoed' (S1).

4. Delen van wat je hebt

Gezien de vorige paragraaf over de weinige bezittingen van mensen van de straat is het

opmerkelijk hoeveel er gedeeld wordt tussen de mensen van de straat en de pastores.

Allereerst wordt er gedeeld om iets goed te maken. In een casestudie die hierboven genoemd wordt, heeft de straatnomade een huisgenoot beroofd om vervolgens als vlucht op pelgrimage te gaan. Tijdens de pelgrimage belt hij de straatpastor om te vragen of zij 'kan regelen om de schade te vergoeden' met zijn geld, waarbij het woord 'boete' genoemd wordt (S1). Het betreft hier een vorm van delen, via de straatpastor, om een schuld te vereffenen en om boete te doen. Het geeft een extra dimensie aan de pelgrimage.

In een andere casestudie wil Jacob eerder beschadigde relaties herstellen. Hij kiest met de straatpastor enkele kaarten uit om die op te sturen en het goed te maken. De pastor schrijft de kaartjes, Jacob bedenkt de teksten. Het leidt uiteindelijk tot een ontmoeting tussen Jacob en zijn broer, waarbij ze zich met elkaar verzoenen voordat Jacob komt te overlijden. Er wordt niet alleen gedeeld vanuit noodzaak, er wordt ook gedeeld om iets mooier te maken. Een van de straatpastores neemt bij een ontmoeting 'een thermoskan met heet water, bekertjes en theezakjes mee' (S4). Ze picknicken in de leventijd die Jacob nog rest. Op een ander moment appt Jacob: 'Gelukkig krijg ik vandaag wat leefgeld en wil heel graag koffie met gebak trakteren voor je verjaardag. Van het diepste van mijn ziel, dankjewel en God bless you!!! (emoticon van een roos) (S4)'.

In een andere situatie stuurt Simon vanuit de gevangenis kleurplaten van gekleurde bloemen in pasteltinten aan de straatpastor. Tot slot is er Jan, die in het contact met de straatpastor toont 'dat hij af en toe kleine knijpers met daarop een lieveheersbeestje maakt. Deze

geeft hij dan weg aan kinderen ... "Ik vind het zo mooi als ik dan die blijdschap in hun ogen zie", aldus Jan' (S5). Jan geeft de straatpastor ook zo'n knijper.

In deze voorbeelden stijgen stadsnomaden uit boven het loutere 'overleven' en de meest elementaire onderdelen van het bestaan. Of misschien is het juist andersom: dat het elementair is voor de mens om het leven mooier te willen maken.

5. Symboliserende objecten

Tot slot zijn in de casestudies symboliserende objecten te vinden die iets uitdrukken van grote waarde voor de betrokkenen. Ze verwijzen naar iets buiten de tijd en plaats van de handeling en zijn als zodanig ook als transcenderend te beschouwen, waarbij je onderscheid kunt maken tussen horizontale en verticale transcendentie (cf. Kunneman 2006).

Bij een aantal objecten is de symbolisering te begrijpen als zogenaamde horizontale transcendentie. Zo is er een stadsnomade die graag wat van de as van een overledene zou krijgen, waar de pastor zich voor inzet. Een kaars wordt aangestoken om zich verbonden te voelen met de overledene, wat door de pastor bekrachtigd wordt met een zegen. Een roos wordt gegeven bij een afscheid, mensen beschilderen de kist van een overledene. In al deze vormen van horizontale transcendentie wordt het individu overstegen en een bijzondere vorm van verbondenheid uitgedrukt door de tijd of zelfs de dood heen, of een geïntensiveerde vorm van verbondenheid zoals in 'ons stamcafeetje'.

Andere objecten kunnen eerder als symbool van verticale transcendentie worden beschouwd. Zo wordt de pastor zelf beschouwd als verwijzend naar 'de kerk', waarmee de

pastor niet alleen subject, maar ook object is. Jacob stuurt bijvoorbeeld een emoticon van een 'menorah' in een bericht aan de straatpastor. Michiel, een man met een joodse achtergrond, spreekt de pastor aan op het handelen van de kerk ten opzichte van de joden.

Een andere stadsnomade vertelt over een steentje dat tijdens de pelgrimage achtergelaten wordt bij een kruis. Wat er met het steentje is uitgedrukt is niet vermeld, maar er kan vermoed worden dat zo schuld, moeite, lijden en pijn in een groter verband komen te staan. Jan deelt met de straatpastor zijn droom van 'een huisje met ruimte om te kunnen zeefdrukken en met zo'n één tafelrestaurant' (S5). Hij deelt ook lieveheersbeestjes uit, zoals hierboven genoemd. In antwoord daarop geeft de straatpastor hem een tinnen engeltje op verzoek van een voormalig justitiepastor. De pastor deelt het met Jan met de tekst dat 'engelen kiezen bij wie ze willen zijn en dat deze bij Jan wil zijn'. De pastor wil ermee uitdrukken 'dat er meer is tussen hemel en aarde' en hij op de pastor kan blijven rekenen. Ook wilde hij hiermee 'met Jan de hoop op een betere toekomst vast (...) houden en dit ook (...) symboliseren'. De verschillende vormen van verticale transcendentie verbinden het moment met de toekomst, met God en een groter verband van het leven.

Reflectie

De eerste regel van een bekend kerklied van theoloog en dichter Huub Oosterhuis (*Liedboek 2013*) luidt: 'Wonen overal nergens thuis'. Waar het lied het 'thuis' vooral geestelijk opvat, blijkt in de analyse van de praktijk van het straatpastoraat hoezeer dit thuis ook materieel kan worden opgevat. Het materiële neemt in

de interactie tussen straatpastor en straatnomade een belangrijke plek in en is daarmee drager van betekenis. Voor straatpastores is de aandacht voor het materiële geen praktische hulp naast existentiële hulp. 'Elke hulpvraag wordt als een zingevingsvraag gezien' (S4), schrijft een van de pastores. De aandacht voor de praktische nood aan een huis wordt verbonden met de existentiële nood aan bestaansbevestiging. Daarnaast gaat het ook over een existentiële en betekenisvolle omgang met het materiële. Daarmee is materialiteit een uitdrukking van iemands identiteit, verlangen, geloof en wantrouwen.

Met andere woorden: in het straatpastoraat gaan aandacht voor het materiële en existentiële hand in hand. In theologische termen gaat het daarmee zowel om diaconaat als om pastoraat, om lichaam en geest. In lijn met Nissen (2024) is het straatpastoraat te zien als diaconale beweging naar de doelgroep toe vanuit een principiële keuze voor kwetsbare mensen. In die zin is iedere vorm van geestelijke verzorging te typeren als diaconale beweging. Op die diaconale grond staan de pastores vervolgens wanneer zij gericht zijn op de existentiële dimensie inclusief de materiële uitdrukking daarvan. Op een vaardige wijze en met behulp van symbolen en rituelen verdiepen ze deze betekenis en maken ze die tastbaar met en voor de stadsnomaden.

In de literatuur over geestelijke verzorging wordt vaker gesproken over 'heel de mens' of een holistisch perspectief. Daarmee wordt uitgedrukt dat zingeving ook onderdeel is van de mens, naast de biologische en psychologische dimensie bijvoorbeeld. In de afgelopen jaren wordt dat ook meer uitgebreid naar de lichamelijke dimensie (Sprangers & Muthert 2022). Zo vindt de term *resonantie* van de

Duitse socioloog Hartmut Rosa ingang (Jacobs 2020; Olsman 2022) om de lichamelijkheid in beeld te krijgen. Waar Rosa's benadering in algemene zin aandacht vraagt voor de interactie tussen mens en medemens of omgeving en het belang van afstemming, maakt dit artikel concreter op welke niveaus dit kan gebeuren. Een materiële benadering van zingeving, waarvan in dit artikel enkele dimensies worden onderscheiden, biedt geestelijk verzorgers een heuristisch schema om te zoeken naar betekenis in de wereld van hun gesprekspartners. Het kan geestelijk verzorgers enerzijds helpen om materialiteit en de existentiële betekenis ervan waar te nemen. Anderzijds kan het helpen om het eigen handelingsrepertoire concreet uit te breiden met praktische hulp, symboliseren en tastbaar maken van het existentiële.

Het materiële staat immers niet tegenover het existentiële of spirituele. In de materiële interactie worden overtuigingen uitgedrukt over God, de mens, hoop, waardigheid en vertrouwen. Een opvallend kenmerk hierbij is dat religie niet wordt ingezet om om te gaan met de lotgevallen van de mensen van de straat, maar een meer intrinsieke rol speelt. Er wordt verzoening nagestreefd, de wereld wordt mooier gemaakt, waardigheid wordt bevestigd bij een uitvaart, er wordt gevierd. Het is een geloof dat te midden van het overleven en het alledaagse zoekt naar transcendentie en betekenis.

Het is precies dit type geloof dat volgens de Amerikaanse Susan Dunlap centraal staat voor mensen in het overleven van 'a season of living without a home or in extreme poverty' (Dunlap 2021, 139). Gebaseerd op haar analyse van het religieuze geloof van mensen van de straat in de Amerikaanse context, zegt zij dat in hun geloof niet zozeer een theologie oplicht van een

God die bevrijdt, maar van een God die helpt om te overleven. Volgens Dunlap getuigen straatpastores niet alleen van die God, maar zijn zij er ook, en misschien vooral, getuige van hoe God de nomaden helpt te overleven door erbij te blijven, *no matter what*.

Inderdaad is ook het handelen van deze straatpastores erop gericht om in het seizoen van dakloosheid samen met de ander te vertrouwen, te bewaren, te bevestigen, te helen, te vieren en te verbinden en niet zozeer om mensen te bevrijden uit dak- en of thuisloosheid.

Tot slot

Aan het begin van dit artikel werd de vraag gesteld hoe in het straatpastoraat het materiële zich verhoudt tot het existentiële tegen de achtergrond van het bredere discours van geestelijke verzorging. Via de analyse van de materiële interactie is duidelijk geworden dat het materiële in het straatpastoraat een duidelijke rol speelt. De materiële interacties hebben een diaconale dimensie in het zorgen voor materiële en sociale noden, maar zijn steeds verbonden met de existentiële dimensie. Straatpastores hebben hier oog voor en hebben zo oog voor 'heel de mens'. Op grond van deze inzichten zou het goed zijn als de materiële dimensie van zingeving beter geïntegreerd wordt in geestelijke verzorging. Zingeving is zoveel meer dan wat in woorden te vangen is. Dat vraagt van geestelijk verzorgers opmerkzaamheid in het herkennen van de existentiële betekenis van de materiële dimensie in het contact met cliënten. Dat vraagt ook dat zij zelf tastbaarder handelen om het existentiële concreet en erfahrbaar te maken. In het straatpastoraat staat het materiële niet op zichzelf, maar is altijd verbonden met een overstijgende blik op de mens, zijn of haar noden en

wat een dakloze aan de wereld te geven heeft. Daarmee wordt de gebruikelijke visie op dak- en thuislozen omgekeerd. Mensen van de straat worden niet gezien als mensen die hun hand ophouden, maar als mensen die iets in 'huis' hebben en die dat willen delen met anderen en daar ook van uitdelen. Dat is een grondhouding waar geestelijk verzorgers in iedere context van kunnen leren. <

Noten

- 1 Voor meer over dit project zie www.kenniswerkplaatszingeving.nl; Overige resultaten van dit projecten worden komend jaar gepubliceerd in *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*.
- 2 Het acroniem ETHOS staat voor European Typology of Homelessness and Housing Exclusion en is ontwikkeld door prof.dr. Koen Hermans van de KU Leuven.
- 3 <https://www.kansfonds.nl/programmas/telling/>.
- 4 Om de mensen van de straat niet te typeren aan de hand van wat ze ontberen, zal ik hen in dit artikel niet aanduiden als dak- en/of thuisloze. Hoewel het meer poëtische 'mensen van de straat' een alternatief vormt, bleek dit bij het schrijven tot onmogelijke constructies te leiden. Daarom is afwisselend voor de term 'mensen van de straat' of 'stadsnomade' gekozen om de dak- en/of thuisloze mensen te beschrijven. De term stadsnomade duidt op het zwerfende bestaan, waarbij het reizen ook tot een manier van leven is geworden. De term is niet bedoeld als eufemisme of als romantisering van dak- en/thuisloosheid, maar wil deze mensen in hun kracht als overlevers van dak- en/of thuisloosheid benaderen.
- 5 De naam van het leernetwerk verwijst naar de oorspronkelijke intentie om specifiek de begeleiding van ex-justitiabelen door straatpastores te beschrijven. In de praktijk bleek deze doelgroep niet structureel in contact te komen met de straatpastores.
- 6 In dit artikel gebruik ik afwisselend de term geestelijk verzorger en straatpastor.
- 7 Bij citaten wordt naar de individuele casestudies verwezen met een nummer (S1-6).

Literatuur

- Centraal Bureau voor de Statistiek (26 maart 2024). *30,6 duizend dakloze mensen in Nederland*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/13/30-6-duizend-dakloze-mensen-in-nederland>.
- Clarke, V., & Braun, V. (2018). Using thematic analysis in counselling and psychotherapy research: A critical reflection. *Counselling and Psychotherapy Research*, 18(2), 107-110.
- Crijns, H., (red.) (2012). *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.

- Dunlap, S.J. (2021). *Shelter theology: The religious life of people without homes*. Minneapolis, MN: Fortress Press.
- Ganzevoort, R.R., & Visser, J. (2018). *Zorg voor het verhaal: Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding* (vijfde druk). Utrecht Meinema.
- Jacobs, G. (2020). *Zin in geestelijke verzorging*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.
- Kansfonds (n.d.). *ETHOS telling dak- en thuisloosheid in Nederland*. Bezocht op 18 juni 2024, <https://www.kansfonds.nl/programmas/telling/>.
- Körver, J., Walton, M., & Den Toom, N. (2023). *Richting, repertoire en resultaat. Uitkomsten Nederlandse Case Studies Project Geestelijke Verzorging (2016-2021)*. Utrecht: Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging (UCGV).
- Kunneman, H.P. (2006). Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: De casus geestelijke verzorging. In: Donk, W.B.H.J. van de, Jonkers, A.P., Kronjee, G.J. (Ed.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. WRR-Verkenning nr. 13, 367-399.
- Muthert, H., & Sprangers, T. (2022). Thuiskomen: Tactiele communicatie en het opnieuw leren bewonen van lichaam en woonplek. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 25(107), 58-62.
- Nissen, J. (2024). Partnership Spirituality as the Mutuality of Giving and Receiving: Reflections on Pastoral Care and Diaconia. *Diaconia: Journal for the Study of Christian Social Practice*, 14(1), 7-34.
- Noordegraaf, H. (2010). Drugs- en straatpastoraat – enige waarnemingen vanuit het diaconaat. *Handelingen 2010*(1).
- Olsman, E. (2022). Resonance in a Theopoetics of Practice in Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*, 26(2), 311-328.
- Smeets, W. (2007). Geestelijke verzorging: Een dyadisch georiënteerde professie op het domein van de spirituele gezondheid. *Psyche en geloof*, 18(1-2), 96-113.
- Smit, J.D. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Utrecht: Eburon.
- VGVZ (2015). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*. Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen.

Lees- en luistertip

Kloppen onze beelden van armoede wel met de realiteit van een leven in armoede? Ervarensdeskundige en politicoloog Tim

'S Jongers laat glashelder zien hoe mensen die er van buitenaf tegenaan kijken het vaak niet snappen. We moeten anders kijken.

'S Jongers, Tim (2024). Armoede uitgelegd aan mensen met geld. *De Correspondent*.

Luisteren kan ook: De ongelooflijke podcast #216 (NPO radio 1): David Boogerd in gesprek met Tim 'S Jongers en Stefan Paas.

Kijktip

Ahmed Rady van Pyramids barbershop (Amsterdam), zelf ooit dakloos, knipt elke week gratis dakloze mensen op straat. En plaatst een filmpje op TikTok, zoals van zijn bijzondere ontmoeting met deze openhartige man. Je vindt het op:

<https://www.tiktok.com/@pyramidsbarbershop/video/7411208150637907232>

Leestip

In de loop van 2022 vulde de MST-huiskamer zich in toenemende mate met arbeidsmigranten, veelal uit Polen, die zonder werk en dakloos waren.

De trend zette zich door in 2023. Niet alleen de huiskamer van het MST maar ook de Tilburgse straten kregen meer te maken met rondzwervende daklozen.

Met het MST als uitvalsbasis trokken Bastiaan Hindriks en Chris Oomes naar de wereld van Tilburgse daklozen. Het resulteerde in het boek *DakLoos. Dak- en thuislozen in beeld in Tilburg* (Healing Scars/Cozy Tuk Project 2024), een boek met inter-views, tekeningen en indringende zwart-wit foto's dat in maart 2024 gepubliceerd werd.

Healingscars2021@gmail.com

Facebook: Healing scars project

Kijktip

Korte documentaire 'Van de straat'. Vorig jaar gemaakt en via YouTube te bekijken.

https://www.youtube.com/watch?v=NUBtmc2y-wg&ab_channel=RianneAalbers

Zere plekken en heilige grond

In een kort filmpje op de website van het straatpastoraat in Amersfoort vertelt Bernadette van Dijk wat het straatpastoraat doet. Guus Timmerman, wetenschappelijk medewerker van Stichting Presentie, gaat met haar in gesprek.

*'Straatmensen opzoeken waar ze zijn. Letterlijk, dat wil zeggen: in het ziekenhuis, in een kliniek, in detentie of meestal buiten of ergens in een opvang. En figuurlijk: waar zij zijn in hun leven, waar ze staan: vooruitkijkend, achteruitkijkend, soms in de chaos of uit een oorlog. Mensen met pech, langdurig of vroeger, mensen die heftig zijn beschadigd of recent hun bedrijf zijn verloren, mensen die speelbal zijn geworden van een partner, daar niet uit los kunnen komen, mensen die kampen met gebrokenheid, dingen die lastig zijn. We zoeken ze op, we lopen op, we wandelen. We zoeken naar zin, naar hoop. We zoeken met hen naar betekenis, in de verhalen en in hun eigen leven. We bidden, we luisteren naar het vloeken. We proberen ze te verbinden met hun geschiedenis, met hun toekomst, met zichzelf, met anderen, met de wereld en soms met God.'*¹

Dag Bernadette,

Straatpastores, zeg je in het filmpje, zoeken mensen van de straat op op de plek waar ze zijn. Dat intrigeert me: de mensen om wie het gaat, de werkers en het werk worden aangeduid met een specifieke plaatsbepaling. Het gaat om mensen van de straat – een publieke ruimte, een ruimte die niet privaat is. Mensen van de straat zijn op straat te vinden, maar vaak ook op allerlei institutionele verblijfs- en slaapplekken: ziekenhuis, kliniek, detentie, opvang. In ieder geval niet thuis – of is 'buiten' hun thuis? Ik vraag me af: doet die letterlijke plek ertoe? Noemen ze zichzelf of hun lotgenoten – 'straatgenoten' – eigenlijk ook 'straatmensen' of 'mensen van de straat'? En wat is dan de betekenis van de straat – of van 'buiten' – voor hen? En wat is de betekenis voor de straatpastor? En van die andere letterlijke plekken waar de straatpastores hen opzoeken en vinden? Wil je daar wat over vertellen?

< Johannes Wickert, 'Onze Vader', 224x140cm

Ha Guus,

Ah! Of ze zichzelf ook 'straatmensen' noemen! Dat is meteen een spiegel voor mij als straatpastor, want het antwoord is: nee, en waarom doen wij straatpastores dat op bijna alle werkplekken in het land dan wel? Mijn bekenden noemen zich meestal (voormalig) dakloos of thuisloos, maar die woorden worden heel verschillend gebruikt. De ene vindt zichzelf niet dakloos als zij in een opvang slaapt, de ander wel. Sommigen noemen zichzelf thuisloos totdat ze een eigen huis hebben. Maar wie met een huis overdag alsnog veel buiten is, wordt door anderen dan weer wel als thuisloos betiteld. Wij proberen een woord te gebruiken dat niet stigmatiseert, maar wel duidelijk maakt voor wie we er willen zijn.

Mensen opzoeken op straat, op hun plek, betekent voor ons: te gast zijn waar zij zijn in hun leven. Mart raakte vorig jaar geschorst in alle opvanglocaties en sliep buiten. Ik had hem een paar jaar eerder leren kennen in een groepje op straat. We bleven in gesprek, soms wat lichter en soms, als er geen anderen bij waren, wat diepgaander. Ik ben ook te gast in het moment, in Marts dag, dus waar hij op dat moment mee bezig is, is het onderwerp van onze ontmoeting.

En ik ben te gast op zijn plek in de stad, of in het gebrek daaraan. Als ik Mart opzoek in een tentje op een bossig talud, over een hekje geklommen, door de modder gestampt, dan is het eerste dat

> Mensen opzoeken op straat, op hun plek, betekent te gast zijn waar zij zijn in hun leven.

ik die moeite doe en zijn omstandigheden een piepklein stukje deel. En vervolgens me verwonder over hoe knap hij zich redt, en aanhoor hoe lastig dat ook is omdat hij wordt opgejaagd, of zijn tent beschadigd terugvond toen hij even weg was. Mart maakt een droge plek voor mij om te zitten, we kamperen even samen met een thermoskan koffie die ik mee heb. Ik ben te gast in zijn tijde-

lijke thuis. Het is veerkrachtig dat hij er wat van maakt en ik ben ook getuige van de ellende. En behalve dat overleven, is het ook de plek waar hij even rustig met mij de zorgen om zijn dochters kan delen. Hij ontvangt en wordt gastheer. Maar tegelijkertijd – net zoals er gebeurt als ik de opvang binnenloop – ontmoet ik hem en anderen zó, dat het feit dat ze hun woonplek zijn kwijtgeraakt, open en bloot ligt. Ik ontmoet hen daar in de opvang of in een tent, omdat er dingen niet gelukt zijn. Vanwege wat kapot is dus. Het ligt er, de kwetsbaarheid, in de ruimte tussen de ander en mij in. Een open wond.

Dag Bernadette,

'Een open wond', schrijf je. 'Een zere plek', zou je misschien ook kunnen zeggen. In een eerder gesprek nam je de uitdrukking 'schuldig landschap' in de mond. Het is een uitdrukking van de Amersfoortse kunstenaar Armando. Hij introduceerde die uitdrukking in de jaren zeventig ter aanduiding

van een landschap waar zich in het verleden vreselijke gebeurtenissen hebben voltrokken. Tegelijk, doordat jij Mart en anderen ontmoet daar waar zij zijn, is het ook een plek van eer, een plek namelijk waar jij hun eer brengt. Zonder dat het eerste, die open wond, die zere plek wordt verheeld. Het wordt daarmee ook iets van 'heilige grond', een plek waar iemand zijn verhaal kwijt kan en ervaart dat dit verhaal telt. En een plek waar, in de ontmoeting, een appèl op jou als straatpastor wordt gedaan. Daarmee is er misschien ook kans dat iets wordt geheeld.

Kun jij misschien eerst nog iets meer zeggen over die zere plek, over dat schuldige landschap? Is dat iets wat jij zo ziet of ervaart of benoemt of heeft het ook betekenis voor straatmensen, om dat begrip toch nog even te gebruiken, zelf? Welke woorden gebruiken zij? En gaat het dan om specifieke plekken, zoals dat tentje van Mart of gaat het dan ook over de 'straat', zoals in 'straatmensen'?

Dag Guus weer,

Ik zou over schuldig landschap kunnen spreken voor zover we in onze samenleving mensen moedwillig buiten de deur houden, uitsluiten, niet de zorg geven die ze nodig hebben. De gesloten deuren en toevallig net defecte koffieapparaten, de berm langs uitvalswegen waar tentjes worden

> Zere plekken zijn die plekken waar je niet wilt zijn ... 'een donker land', 'de kleine hel', 'de afvoerput'.

gezet, de bank van een net niet zo goede vriend, de forensische kliniek, dat ene muurtje waar altijd zo wordt gedronken en dan vaak ruzie ontstaat, dat zijn dan de plekken die ons het falen van de samenleving laten zien. Waar ook sprake is geweest van een andere optie.

Deels is dat waar. Maar ik wil graag ook recht doen aan wat er ook wél is aan liefdevolle zorg en wijs beleid. Dat we in Amersfoort bijvoorbeeld een creatief team bemoeizorgers hebben, op diverse opvangplekken ook zeker medewerkers met passie en uithoudingsvermogen, een altijd betrokken straatadvocaat, nog een dagbestedingsplek met fantastische mensen, lieve vrijwilligers in inloophuizen en kerken en meer. En natuurlijk hebben zij ook collega's met wie het lastig samenwerkt, of ontbreekt de visie in het management en is het allemaal mensenwerk.

Waar het misgaat, is niet alleen maar sprake van schuld, ook soms van onmacht. Hemeltergend vind ik het, als Mart maandenlang buiten overleeft en dan een verwarde lotgenoot treft die zijn tent aan flarden snijdt. Dat Mart in het overleven ook nog serieuze zorgen heeft over zijn dochters. Daar draagt niemand schuld en hef ik mijn handen maar omhoog.

De zere plek is een intieme plek. De pijn van het niet-gelukte, de stomiteit, de zwakte, het verlies, het gebrek aan geborgenheid en opvoeding, trauma, leegte. Op straat wordt die plek nog weleens samengevat met pijnlijke stilte, of simpel met woorden als: 'het is ook troep' (heroïne, GHB, speed, alcohol, coke et cetera) of als ik vraag 'hoe is het?' in het antwoord 'ik leef nog'. Zere plekken zijn die plekken waar je niet wilt zijn. Veel mensen die in de psychiatrie opgenomen zijn geweest

beschrijven psychiatrisch centrum Zon en Schild als een donker land. Een opvang aan de straat Kleine Haag heet dan 'de kleine hel'. Een voormalige hang- en gedoogplek was 'de afvoerput'.

Omdat het de plekken zijn waar je niet wilt zijn, klopt deze straatpastor daar aan. Niet om datzelfde lijden mee te lijden, dat kan ik niet en dat wéét de ander. Maar om gast en getuige te zijn en de ander te erkennen. Om als het kan, de vinger op de zere plek te leggen of de wond aan te raken, zoals theoloog Halik zegt. Er zijn bijbelse verhalen waarin olie en wijn over de wonden wordt gegoeten, middelen om te ontsmetten en verzachten (Lucas 10; Jacobus 5). Daarna houd ik idealiter de handen erboven en scherm de plek af, zodat er geen vuil in kan, en verbind ik de wond. Ik bedek de schaamte. Heel mens word je als je niet alleen maar patiënt bent en zorgbehoevend, maar als je met je rugzakje verder kunt.

Nu schrijf ik even alsof dat allemaal echt zo mooi en stapsgewijs en vlekkeloos gaat, mijn werkelijkheid is een stuk grilliger en fragmentarischer. Minder heilig, schiet even door mijn hoofd, maar dat weet ik toch niet zeker. Jij hebt nu drie begrippen verbonden: zere plek, schuldig landschap en heilige grond. Mag ik vragen wat heilige grond is, wat jou betreft?

Dag Bernadette,

Dank voor deze bijdrage aan ons gesprek! Mooi – en noodzakelijk – zo zorgvuldig en precies jij kijkt, luistert en het gezegd wilt hebben. Over die 'heilige grond': ik realiseer me dat ik degene ben die dat begrip heeft ingebracht. Het komt niet van jou, geloof ik, maar ik zie er in jouw verhaal wel aanknopingspunten voor. Jaren geleden maakte ik kennis met de Duitse Jezuïet Christian Herwartz. Hij woonde toen in de Berlijnse wijk Kreuzberg, wat toen nog een oude stadswijk was met veel mensen met een migratieachtergrond. Daar was hij deel van een woongemeenschap waar altijd mensen van

> *'Heilige grond' is dus een plek waar ontmoeting niet vanzelfsprekend is, en kwetsbaar.*

de straat, illegaal gemaakte mensen, mensen met een psychiatrische achtergrond welkom waren om een kop koffie te doen, mee te eten, tijdelijk te verblijven, enzovoort. Herwartz ontwikkelde een bijzondere vorm van de Geestelijke Oefeningen, de 'Oefeningen op straat' (*Exerzitien auf der Straße*).²

Deze cursus begint met luisteren naar het verhaal van Mozes en de brandende, maar niet verbrande

doornstruik. Mozes werd nieuwsgierig en liep naar de struik. Ergens op die weg hoorde hij de stem van God: 'Kom niet dichterbij! Doe je schoenen uit, want de plek waar je staat, is heilige grond' (Exodus 3,5). Dit verhaal was voor Herwartz belangrijk geworden. Schoenen werden voor hem een aanduiding voor de vele vormen van afstand houden tot de echte wereld. De deelnemers aan Oefeningen op Straat worden de eerste dag met deze tekst op pad gestuurd. Op zoek naar plekken die voor hen heilige grond blijken te zijn en met de opdracht daar hun schoenen uit te trekken. Op de avond van die eerste dag worden de ervaringen, worstelingen en inzichten gedeeld in een groeps gesprek.

'Heilige grond' is dus een plek waar je op een onverwachte, misschien wel ongemakkelijke manier een andere mens ontmoet. Een plek waar die ontmoeting niet vanzelfsprekend is, en kwetsbaar. Waar afstand nemen en op afstand gaan die ontmoeting om zeep helpen. Door die ontmoeting heen kun je ook God ontmoeten, ook al kan het een ontmoeting met de verborgen God zijn. Ik denk overigens niet dat het de ontmoeting met God is die de ontmoeting met de ander pas zinvol maakt.

Kun jij dit idee van heilige grond verbinden met jouw praktijk? Of moet je daarvoor die praktijk te veel geweld aan doen?

Hoi Guus,

Iemand belde me op: 'Ik zit in de bus in (stad) met een mes, ik ben onderweg naar (naam) en ik ga hem iets aandoen'. Hij had me ook niet kunnen bellen. Ik weet niet precies waar hij is. Ik weet niet waar hij heen gaat. Zal hij het echt gaan doen of wil hij vooral een daad stellen door dit te zeggen? We praatten een tijd. Waarom hij zo boos was, wat hem was aangedaan. Waarom dan zó doen en niet anders. Dat ik met deze mededeling niet mijn beroepsgeheim kon houden. Dat wist hij ook wel, ergens. En weer tetterde de woede door het toestel. Toen hij even stilviel en ik het niet meer wist, zei ik: 'Voordat we ook maar iets anders doen, zullen we een Onze Vader bidden?' Dat deden we, hij in een bus en ik met een telefoon in mijn trillende handen naast mijn fiets. Het werd stil. Wat gerommel, onduidelijke geluiden. 'Waar ben je nu?', vroeg ik. 'Ik ben omgedraaid. Ik heb zo een bus terug.'

Als er sprake was van heilige grond, dan is dat de verbinding-door-de-lucht die hij besluit te openen en waar ik met mijn schoenen nog aan, pardoes het vuur instap als ik op het groene knopje van mijn telefoon druk. Het meeste weet ik niet, tenminste, van die dingen die ik ineens meen te moeten weten: waar hij precies is. Wie het beoogde slachtoffer is. Voor welke deur hij straks staat.

Of ik hem aan de lijn kan houden en tegelijkertijd iemand anders bellen. Het soort feiten waar ik me als pastor meestal niet druk om maak.

Misschien is de kern van de ontmoeting wel zijn keuze om mij te bellen. Dat doet hij niet om me de feiten te vertellen die de politie graag zou willen weten, maar om zijn woede en onmacht naar me toe te gooien. Misschien is het telefoontje zelf de

krachtterm waar hij behoefte aan heeft. Ik kan me niet voorstellen dat je oprecht in gesprek gaat met je Schepper en vervolgens een moord begaat. Daarom wil ik hem – die zichzelf eerder een gelovig katholiek had genoemd – graag aan de hand meenemen voor Gods aangezicht. Een Onze Vader bidden, het is een gok. Bezweringsformule? Of is de Geest hier bij? Zelfs nu, vele jaren later, weet ik weinig. De man is uit beeld verdwenen. Wat mij helder is: hij zocht ontmoeting in zijn nood, en met het middel van de telefoon doet hij mij een blinddoek om, de voorwaarde om hem te kunnen horen.

> *Het is wel de kunst om op tijd je schoenen uit te trekken. Anders mis je wat er het meest toe deed.*

THEMA

Ja, ik denk zeker dat jouw beschrijving van 'heilige grond', iets laat oplichten uit (mijn verhalen over) mijn pastorale praktijk. Daar waar het ongemak zit, en je wordt overdonderd door het onverwachte, daar komt het erop aan. Professioneel bedoel ik, ik hoop dan dat ik in mijn pastorale bekwaamheid ook 'piek', want dat is het moment dat ertoe doet. Maar ook in theologische zin komt het daar erop aan: als ik terugkijk naar de momenten van ongemak en onverwachtheid, durf ik daar het meest een spoor van de Allerhoogste te benoemen.

Gek eigenlijk, dat wij als straatpastores altijd overtuigd zijn van de waarde van volgehouden trouw, lange adem en het delen van alledaagse sores. Die alledaagsheid lijkt misschien dun van betekenis of saai, maar er zit in de levens van onze straatbekenden zoveel ongemak en onverwachtheid, ook in de leegte die zo gevoeld kan worden. Maar het is wel de kunst om op tijd je schoenen uit te trekken. Anders mis je wat er het meest toe deed.

Dag Bernadette,

Ja, dit is een mooi voorbeeld van 'heilige grond': grond die je niet behoort te betreden, maar soms toch moet betreden, maar met je schoenen uit. En soms maakt het uitdoen van je schoenen de plek waar je de ander ontmoet tot heilige grond. In je beschrijving noem je nog een ander belangwekkend punt. Je spreekt over 'niet-weten'. Volgens mij is dat de consequentie van relationeel werken, of misschien beter: de voorwaarde ervoor. Als je relationeel probeert te werken, dan betrek je je aandachtig en toegewijd op de ander en leer je in die relatie zien wat er op het spel staat, wie je

> *Een niet-weten dat ruimte maakt voor de ander om zelf tevoorschijn te komen.*

voor de ander kunt zijn en wat je voor de ander kunt doen. Dat betekent dat je dat van tevoren niet kunt weten. En het betekent dat alleen als je het niet-weten toelaat, erkent en uithoudt, je relationeel kunt werken. Dat niet-weten is niet een nog-niet-weten, alsof je er 'eerst open in moet gaan' tot het moment dat je genoeg weet en dan kunt handelen. Het niet-weten waarover ik het nu

heb, is fundamentele. Het is een niet-weten dat ruimte maakt voor de ander om zelf tevoorschijn te komen, zich te tonen en mij in een positie te plaatsen waar ik van betekenis kan worden. En daarbij is die betekenis ook voor die ander niet van tevoren duidelijk. Bovendien blijft er in de ontmoeting die dan plaatsvindt, in het geraakt worden en de ander raken, altijd een betekenis-surplus. Een betekenis die nu verborgen is, nog niet gevonden, maar die zich later alsnog kan openbaren. Zoals er in het raken en geraakt worden ook altijd een niet-raken is, omdat de ander je niet alles laat zien of bij in de buurt laat komen. En zichzelf misschien ook wel niet. Wil je daarover, ter afsluiting van ons gesprek, misschien nog iets zeggen of vertellen?

Dag Guus,

Raken en niet-raken, zien en verbergen, weten en niet-weten, bedekken en onthullen, kennen en afstand nemen, dat vind ik mooie beelden voor wat er steeds gebeurt als je met elkaar oploopt. Met wie dan ook oploopt. Het surplus, het niet-weten fascineert: de ander blijft altijd in zekere mate een geheim. Vandaag verraste iemand, laten we zeggen Brandon, mij weer. Brandon is een van de mensen die het meest kampt met onmacht en boosheid, die voortdurend strijd levert met de wereld en met concrete mensen om zich heen. Hij had een permanente schorsing in de opvang gekregen. Als Brandon in de leegte van de dag aan het drinken gaat, loopt hij nog wel eens een conflict op. Nu

> *Het niet-weten fascineert:
de ander blijft altijd
in zekere mate een geheim.*

slaapt hij buiten, en tot overmaat van ramp was hij ook net zijn pinpas kwijt. Vorige week werd hij belaagd door twee mensen die van zijn identiteit gebruik wilden maken. Dat had hij op tijd in de gaten en ik gaf hem een compliment daarvoor. Een paar weken terug was hij zo enorm aan het tieren, dat iemand die met de auto bij het stoplicht stond, het raampje opendraaide en vroeg of ik hulp nodig

had. Soms koop ik zijn favoriete broodje, soms vraagt hij naar zijn broer die ik ook af en toe spreek.

Eigenlijk vind ik iedere ontmoeting spannend. Niet omdat ik bang ben dat er iets vervelends in het contact gebeurt – tot nu toe kwamen we daar steeds weer uit. Maar omdat ik hoop dat Brandon de vooroordelen over hem, die hem mateloos frustreren, vandaag niet waarmaakt.

Deze ochtend zit er reflectie in zijn hoofd. Dat kende ik nog niet van hem. Samen hebben we een trouwe begeleider gebeld (die overigens na de schorsing zich ook terug had kunnen trekken, maar dat doet ze gelukkig niet) en die begint nog eens over de dagbestedingsplek waar hij misschien wel zou passen. En misschien moet hij die financiële kwestie toch anders oplossen, bedenkt hij. Maar dat onderdak, dat is wel het aller-, allerbelangrijkste. Precies dat wat pasgeleden weer mislukt is dus. En waarvan we maar moeten afwachten of er een halve of hele oplossing voor is. Boven het verkeerslawaai uit, zijn we stil. Stilte ... dat is met hem nog nooit voorgekomen ... En dan sluit Brandon af met: 'Dankjewel!', om erop te laten volgen: 'Kun jij nog regelen dat ik morgen naar de dagbesteding kan?' <

Noten

1 <https://www.straatpastor.nl/>

2 <https://platform-ignatiaanse-spiritualiteit.org/cardoner/oefeningen-op-straat-met-christian-herwartz-sj/>

Johannes Wickert, 'De blauwe vogel', 80x170cm

Illegible handwritten text in cursive script, possibly a list of names or a poem, written on the side of the blue block.

Wie is er eigenlijk 'present'?

Bijbelse inspiratie voor het straatpastoraat

Met een interpretatie van de parabel van Jezus in Mattheüs 25,31-45 wordt in dit artikel de presentiebenadering onderzocht en verfijnd, gevoed vanuit de christelijke spiritualiteit. De betreffende perikoop laat zich behalve eschatologisch tevens lezen als een diaconaal programma. Daarbij gaat het niet alleen om het volgen van Jezus, maar vooral ook om het bezoeken van én bezocht worden door Christus. Dat leidt tot vier inzichten voor het werk van met name straatpastores, om vervolgens te concluderen wie er nu eigenlijk 'present' is.

De presentietheorie is tussen 1991 en 2001 ontwikkeld door empirisch te kijken naar wat twee buurtpastores deden met kwetsbare mensen in achterstandswijken (Baart 2014). Uiteraard heeft deze benadering een lange en veel bredere voorgeschiedenis (Van der Spek 2011, 16-210). Inmiddels speelt de theorie in Nederland en daarbuiten een belangrijke rol en wel met name in de geestelijke verzorging. Tegelijkertijd is er ook kritiek op de huidige manier waarop het presentiebegrif functioneert, zoals:

1. presentie wordt te veel gereduceerd tot een attitude van hulpverleners;
2. te weinig verbonden met politieke en bestuurlijke aspecten;
3. te weinig gericht op gemeenschapsvorming; en 4) te weinig gevoed vanuit spiritualiteit. (De Groot 2023, 38)

< Johannes Wickert, 'Vergeten volkeren', 150x140cm

Volgens het presentiemodel mag een zorgverlener niet te eenzijdig opereren. Met een interventiebenadering bijvoorbeeld identificeert een professional bij mensen een probleem dat hij daarna gaat oplossen. In het straatpastoraat stuit deze aanpak vaak op grenzen. De nijpende situatie waarin iemand verkeert, zal niet snel veranderen. Soms willen de betrokkenen gewoon geen verandering of kunnen ze er niet aan meewerken.

Het straatpastoraat heeft in deze situaties wel degelijk iets te bieden door tijd en ruimte vrij te maken voor de personen in kwestie en door mee te leven met hun vreugde en verdriet. Met deze aandacht draagt een pastor belangrijke boodschappen uit: je mag er zijn; ik ben trouw en aandachtig; je hoeft niet te presteren; je bent iets waard al heb je weinig te bieden; ik oordeel niet; ik sta je bij; ik deel je zorgen en je verlangen; je wordt getroost; ik blijf nabij ook al denk jij dat het wellicht nooit echt goed komt; ik ben geduldig; je hoort bij de samenleving al word je daar niet gehoord.

Door een interpretatie van de Bijbeltekst Mattheüs 25,31-45 wil ik de presentiebenadering onderzoeken en verder verfijnen. Vooral wil ik deze voeden vanuit de christelijke spiritualiteit in een poging om antwoord te geven op met name het vierde kritiekpunt. Straatpastoraat is namelijk inderdaad 'spiritueel uitdagend werk' (Van Waarde 2023, 51). Ik vertrek minder vanuit de bijzonderheden van dit werkveld en van praktische vragen die zich daarin voordoen. Als iemand die op een universiteit werkt, ontwikkel ik een meer fundamentele reflectie. Deze heeft hopelijk wel impact op straatpastores. Mijn motivatie is in elk geval om hun een hart onder de theologische riem te steken.

De betreffende perikoop uit Mattheüs gaat over het eschatologische oordeel over alle volken en mensen. Het is een klassieke tekst om de caritaspraktijk van de kerk theologisch te verantwoorden. De parabel is dan ook te lezen als 'een diaconaal programma' (Versteegen 2020, 36). Dit programma impliceert niet alleen dat men er moet zijn voor een ander, maar ook dat Christus aanwezig is in de ander. De vraag wie er eigenlijk 'present' is in het straatpastoraat, krijgt hierdoor een extra dimensie. Een pastor toont aandacht en betrokkenheid in zijn of haar present-zijn, maar de mensen van de straat zijn eveneens dragers van een bijzondere presentie: in hen is God aanwezig zoals deze zich in Jezus Christus geopenbaard heeft. Uiteraard blijft daarbij altijd een verschil tussen mens en God (Van Waarde 2017, 137-143).

Het gaat vervolgens bij de diaconie niet alleen om een *imitatio Christi*, dus om het volgen van het goede voorbeeld van de Mensenzoon, maar vooral ook om de *visitatio Christi*, dus om het bezoeken van én bezocht worden door Christus (De Maeseneer 2021). Dat leidt tot

vier inzichten voor het werk van pastores in de diaconie en meer in het bijzonder in het straatpastoraat.

> *Het gaat bij diaconie vooral ook om de visitatio Christi, dus om het bezoeken van en bezocht worden door Christus.*

Deze vier inzichten presenteer ik in dit artikel om vervolgens te concluderen wie er nu eigenlijk 'present' is in het straatpastoraat. Daarbij duid ik in wat volgt met 'pastor' zowel vrijwilligers als beroepskrachten aan. De zorg voor het welzijn van anderen is immers op basis van de doop een roeping voor iedere christen, namelijk om 'pastor', dat wil zeggen om 'herder' te zijn voor wie die zorg nodig hebben. In die zin zijn ook diaconaal werkers pastores.

Diaconie als daadverkondiging

Traditioneel wordt Mattheüs 25,31-45 (samen met het boek Tobit voor het begraven van de doden) gelezen als brontekst voor de zeven werken van barmhartigheid. Het gaat erom wat de kerk doet bij de caritas. De parabel noemt in een parallelle structuur de christelijke liefdeswerken en beschrijft het komende oordeel dat plaatsvindt op basis van deze liefdeswerken. Christus deelt de mensen daarbij op in schapen, die toegelaten worden tot het koninkrijk van God, en bokken, die hiervan geweerd worden. De maatstaf die de Mensenzoon gebruikt, is hoe men zich heeft opgesteld tegenover degenen die hulp nodig hadden omdat ze migranten waren, hongerden, dorst hadden, naakt of ziek waren of in de gevangenis zaten. Wat iemand voor deze geringsten en onaanzienlijksten heeft gedaan of juist niet heeft

gedaan, heeft men ook voor Christus gedaan of niet gedaan. Want Hij identificeert zich met de geringsten en onaanzienlijksten. Zij hebben bij Hem een voorkeurspositie.

Straatpastores geven uitdrukking aan deze voorkeurspositie. Voor de mensen met wie ze optrekken, kunnen zij een verwijzing zijn naar Jezus Christus. Ze verwezenlijken door hun onvoorwaardelijke presentie de onvoorwaardelijke liefde van God voor eenieder. Hun toewijding aan de ander symboliseert praktisch de liefdevolle zorg die God in Jezus Christus heeft voor de gebroken mens (Borgman 2012). Men wordt als diaconaal werker tot een persoonsymbool voor de Mensenzoon en stelt Hem present. Dat geldt bijvoorbeeld bij het rituele handelen waarbij een pastor kan worden gecerpiceerd als bemiddelaar van het heilige of als verwijzing naar een transcendente werkelijkheid (Körver & Olsman 2021).

> *Het gaat zelfs om een bijzondere manier van verkondigen, niet door woorden maar door daden.*

Zodoende verwezenlijken pastores het christelijk geloof in een ontkerkelijkte maatschappij, meestal zonder dit geloof daarbij als zodanig te benoemen. Toch realiseert de diaconie het evangelie. Het gaat zelfs om een bijzondere manier van verkondigen, niet door woorden maar door daden (Gärtner 2008). Men laat zien hoe de wereld er volgens het evangelie uit zou moeten zien: de mensen in de marge van de samenleving krijgen daarbij een bevoorrechte plek. De pastores bevestigen met hun handelen wat de kerk gelooft, namelijk dat Christus juist is gekomen voor de armen, de vluchtlin-

gen, de gevangenen, de hongerenden en de zieken. Zonder diaconaat blijft het christelijk geloof bij wijze van spreken gehalveerd. De verkondiging van het evangelie wordt ongehoorzaam als de diaconale onderbouwing van de uitgedragen boodschap ontbreekt. Dat komt uiteindelijk neer op een 'praktische ketterij' (Fuchs 2004, 276). De verkondiging kan met andere woorden slechts landen als de kerk (althans incidenteel) ook doet wat het evangelie belooft.

Pastores weten dus uit Mattheüs 25,31-45 wat er op het spel staat:

We staan allemaal onder het oordeel van de Mensenzoon die ons ontmoet in de mensen die in ellende verkeren. Hij zal ons op een dag tegemoet treden als een rechter die alles wat hun is aangedaan, meeneemt in de aanklacht tegen degenen die hun ellende hebben veroorzaakt of er niets aan hebben gedaan. (Fuchs 2004, 286)

De positieve boodschap van de Bijbelpassage is dat aan de christenen nu al bekend is gemaakt wat ze aan het einde der tijden mogen verwachten en welke implicaties dat heeft voor hun handelen in het heden. Jezus Christus is nu als naaste dezelfde als de eschatologische rechter straks: Hij blijft ook dan de barmhartige en liefdevolle mensenvriend. Hij roept iedereen op om Hem in het hier en nu te erkennen in plaats van op pijnlijke en beschamende wijze in het hiernamaals.

Inzicht en onwetendheid in het straatpastoraat

Met dit inzicht zijn we al begonnen om de traditionele lezing van Mattheüs 25,31-45, die gaat over de verschillende wijzen waarop

gelovigen barmhartigheid tonen (Haslinger 2009, 262-275), aan te vullen. De tekst laat ook een andere vorm van aanwezigheid zien dan die van de pastor voor de mensen van de straat, namelijk die van Christus in de naaste. Om deze implicatie van de perikoop te begrijpen, moeten we zoeken voorbij een louter ethische duiding. Het gaat in de gelijkenis niet alleen om de urgente oproep om in de navolging te treden met het oog op het naderende einde der tijden (Fiedler 2006, 388), om bij het Laatste Oordeel aan de goede kant te staan. Zo werd de tekst vaak geïnterpreteerd in het godsdienstonderwijs en de preek.

De tekst kent echter nog een andere pointe. Deze heeft te maken met een dialectiek van inzicht en onwetendheid. In het eschatologische gebeuren wordt duidelijk dat

de liefde tot maatstaf wordt voor de uiteindelijke beslissing over waarde of waardeloosheid van een mensenleven. Jezus vereenzelvigd zich met de noodlijdenden: de hongerenden, de dorstenden, de vreemdelingen, de naakten, de zieken en de gevangenen. (...) Liefde tot God en naastenliefde versmelten: in de geringsten ontmoeten wij Jezus zelf, en in Jezus ontmoeten wij God. (Benedictus XVI 2005, 15)

In de mensen van de straat ontvangt de kerk het geschenk van een Christusontmoeting wanneer ze zich met hen inlaat (Meeuws 2011). Ook het omgekeerde is waar. Als de kerk zich niet inlaat met de mensen van de straat loopt ze daardoor vele Christusontmoetingen mis.

In de machteloze naasten kunnen pastores het gelaat van de Gekruisigde ontdekken. Het gaat bij de perikoop dan niet zozeer om een ethisch appèl, maar om een belofte. De aange-

sprokenen weten namelijk in eerste instantie niet wie ze bij hun handelen of niet handelen zijn tegengekomen: 'Heer, wanneer hebben wij u ...' Deze onwetendheid van de mensen in de gelijkenis delen zij met de verantwoordelijken voor het straatpastoraat. Precies dit is ook hun ervaring: Wellicht proberen ze om Jezus Christus te ontdekken bij de zorg voor de ander, maar worden ze geconfronteerd met agressie, geweld, tegenspoed, minachting, wanhoop, on dankbaarheid en achterdocht. Waar is Christus dan? Volgens Mattheüs 25,31-45 hoort het volhouden van deze vraag bij het straatpastoraat.

> Als de kerk zich niet inlaat met de mensen van de straat loopt ze daardoor vele Christusontmoetingen mis.

Het zich niet kunnen realiseren van Christus in de naaste is een basiservaring in de diaconie. Pastores kunnen zich daarom identificeren met de onwetenden in de parabel.

Echter, ze blijven niet staan bij het niet-weten. De lezer – en dat is ook de straatpastor – leert dat de frustrerende ervaring van het niet vinden van Christus in de mensen bij de caritas nu, een andere ervaring wordt wanneer men deze vanuit een eschatologisch perspectief beoordeelt. Later zal openbaar worden wat thans nog onzichtbaar blijft. Dan zal getransformeerd worden wat nu in het verborgene is gedaan.

Dat zou je een 'eschatologische verrassing' kunnen noemen: in de toekomst wordt duidelijk dat de praktische aandacht voor mensen die in de samenleving normaal niet gezien en gehoord worden, wel degelijk al realiseert hoe het in het paradijs zal zijn (Fuchs 2004, 277-279). De gelijkenis is een oproep om

te vertrouwen op deze toezegging van God. Daarom brengt de tekst de lezers tot kennis en hoopvolle verwachting. Tegelijkertijd blijft de verborgenheid van Christus tijdens de caritas-praktijk een ervaren realiteit. Inderdaad schijnt de straat soms een honend antwoord te geven op de goddelijke toezegging: de Mensenzoon wordt juist niet ervaren. De parabel maakt duidelijk dat zelfs het mislukken van de presentie in het pastoraat niet tevergeefs is omdat wat pastores nu doen later in een ander licht komt te staan.

Mattheüs 25,31-45 is daarom niet alleen een ethisch appellerende oproep om zich te engageren in de navolging of om als christen barmhartig te zijn. De tekst maakt ook een identificatieaanbod mogelijk voor hen die bij de zorg voor het welzijn op grenzen stuiten – hun eigen, die van anderen alsook systemische en sociale grenzen. Feitelijk herkennen straatpastores Christus in de ander vaak níet. Het gaat om hun ervaringen van contrast, zinloosheid en frustratie. Kennelijk is de werkelijke presentie van Christus (*realis praesentia*) in de naaste, wanneer men zich aan deze naaste wijdt, niet altijd te merken. Toch blijft de hoop bestaan dat de Gekruisigde en Opgestane zich achteraf als present openbaart, namelijk als de Aanwezige in de mensen van de straat. Op deze belofte, die aan de lezers van Mattheüs 25,31-45 bekendgemaakt wordt, kunnen zij uiteindelijk alleen maar gelovig en hopenend vertrouwen.

De kerkelijke betekenis van de caritas

In die zin blijft de kerk in de caritas Christus steeds zoeken. Pastores doen bij hun werk met personen in precaire omstandigheden wat aan de geloofsgemeenschap als geheel is opgedragen. Dat is de ecclesiologische pointe van Mat-

theüs 25,31-45. De motivatie voor de diaconie ligt niet in een verwachte beloning bij het Laatste Oordeel, maar in de belofte dat men nu al iets kan ontvangen, namelijk een vereniging met de verrezen Heer. Dat gebeurt dus niet alleen bij de eucharistie, bij de viering van de andere sacramenten, of door de verkondiging van het woord Gods. De *realis praesentia* blijft niet beperkt tot de eredienst of het getuigenis, maar wordt ook werkelijkheid in de noodlijdende mens.

De presentie van Jezus Christus is zelfs niet te beperken tot de geloofsgemeenschap. De werkelijke presentie van Hem manifesteert zich niet alleen binnen maar juist ook buiten de kerk. De klassieke interpretatie van Mattheüs 25,31-45 was nog dat het bij de geringsten en onaanzienlijksten gaat om de medechristen die zorg nodig heeft van zijn of haar geloofsgenoten. Echter, al sinds de moderne tijd kwam een meer universalistische duiding in zwang dat het niet alleen gaat om de medebroeder of -zuster maar potentieel om ieder mens (Van Eijk 2013, 25-27; De Maeseneer 2021, 516-519). Deze duiding is exegetisch niet onomstreden, omdat de evangelist zelf eerder exclusief lijkt te hebben gedacht. Toch heeft onder andere paus Benedictus de brede lezing nog eens bevestigd (Benedictus XVI 2009, 27).

Volgens deze inclusieve lezing kan de kerk in de andere christen, maar ook in een niet- of andersgelovige God bejegenen zoals deze zich in Jezus Christus heeft geopenbaard. De diaconie richt zich in beginsel op iedereen, ongeacht levensbeschouwing, omdat iedereen Christus kan representeren en een *visitatio Christi* mogelijk kan maken. De kerk draagt bij het straatpastoraat het geloof niet alleen uit, maar mag de Heer ook ontvangen midden in

een seculiere samenleving. Dat is wat diaconaal werkers plaatsvervangend doen voor de andere gedoopten. Daarom is een kerkelijke zending voor hun werk onmisbaar. Ook voor vrijwilligers zou hier een passend ritueel voor moeten worden ontwikkeld.

Voor de kerk is het diaconale handelen integraal onderdeel van haar heilsdienst voor de wereld. Daarmee verwezenlijkt de geloofsgemeenschap haar zending, wat wederom tot uitdrukking komt in de zending van pastores naar de mensen in de marge van de maatschappij. De diaconie is niet een tweederangs aangelegenheid, ondergeschikt aan het vieren of het verkondigen van het geloof, maar hoort samen met deze tot het wezen ofwel de zelfvoltrekking van de kerk (Benedictus XVI 2005, 19-25).

In dit verband is het problematisch dat dit handelen bij de Nederlandse bisdommen minder hoog in de prioriteitenlijst lijkt te staan (Broeders 2022). Een eucharistisch centrum krijgt voorrang op een diaconaal inloophuis. De parochiële caritasinstellingen en zeker de niet-parochiële stichtingen opereren vaker geïsoleerd van de overige geloofsgemeenschap (Sengers 2012, 73-118). Het christelijke profiel van veel instellingen lijkt te vervagen of verdwijnt helemaal. Oorspronkelijk kerkelijke initiatieven worden nu voortgezet onder een seculiere vlag, al blijft met name voor de medewerkers de religieuze achtergrond, spiritualiteit en motivatie belangrijk (De Groot 2023).

De aangeduide ontwikkeling is problematisch voor de geloofsgemeenschap omdat liturgie, verkondiging en caritas met elkaar verweven en van gelijke rang zijn. Samen vormen ze de kerntaken van de kerk. Ze inspireren en corrigeren elkaar. "De Kerk kan de liefdadigheid (daarom, St.G.) evenmin verwaarlozen als de sacramen-

ten en het Woord." (Benedictus XVI 2005, 22)

Het straatpastoraat is niet slechts een voorterrein of een weg naar 'het eigenlijke'. Volgens deze visie zou de kerkelijke presentie in de samenleving uiteindelijk moeten leiden tot meer presentie in de kerkenbanken. Maar daarmee doet men geen recht aan de eigen en unieke waarde van de diaconie. Mattheüs 25,31-45 laat zien "dat de naastenliefde van mensen op zichzelf uitdrukking geeft aan hun relatie met God. Daarom heeft deze naastenliefde al een betekenis in zichzelf – en niet in een ander doeleinde" (Haslinger 2009, 268).

Vervolgens mag het straatpastoraat ook niet gebruikt worden om missionair kerk te zijn. Als mensen daardoor nieuwsgierig worden naar het christelijk geloof, is dit uiteraard meer dan welkom. Dat is zelfs te verwachten als de solidariteit met de mensen van de straat overtuigend is. Wanneer de kerkelijke presentie indruk maakt, lukt het dit vanzelf vragen uit naar de motivatie van straatpastores. Omgekeerd kan hun gemeenschap met kwetsbare mensen het zelfverstaan van de kerk inspireren (Van der Kolm 2001). Maar de zorg en aandacht in het straatpastoraat hebben hun doel allereerst in zichzelf, los van een eventuele missionaire uitkomst, omdat Christus in de diaconie als heilzaam aanwezig kan worden ervaren. De caritas is niet ondergeschikt aan andere bedoelingen (Meeuws 2011, 291-347). Ze is van constitutief belang voor de kerk en hoort bij de kern van wat de kerk in wezen is.

Reciprociteit bij de diaconie

Ten slotte laat Mattheüs 25,31-45 zien dat presentie bij het straatpastoraat in twee richtingen kan worden ervaren. Dit is de dubbele betekenis van de *visitatio Christi*. De pastor stelt door

zijn of haar handelen Christus present en de ander representeert voor hem of haar de Mensenzoon. Dat relateert een terechte kritiek op de diaconie: daarbij zou een actieve en autonome hulpverlener tegenover een passieve en afhankelijke zorgontvanger komen te staan. Bovendien zou deze onevenredigheid niet worden veranderd maar door de complementaire relatie tussen beide partijen juist worden vergroot. Dat geldt met name voor de in de inleiding aangeduide interventiebenadering in de zorg.

> *Niet alleen pastores, maar ook de mensen van de straat kunnen worden tot een persoonssymbool van Christus.*

Uiteindelijk gaat het om een legitimering van de onrechtvaardige structuren in de samenleving waardoor mensen in eerste instantie op straat terecht zijn gekomen (Gärtner 2023). Aan de oorzaken van hun gemarginaliseerde positie wordt niets gedaan maar het kerkelijke handelen verbloemt deze positie en houdt ze zodoende in stand. In plaats van empowerment vergroot de diaconie, aldus deze kritiek, de structurele machtsverschillen die de reden zijn van honger, woningnood, geweld, analfabetisme, verslaving, kansarmoede en uitsluiting.

Onze interpretatie van de gelijkenis spreekt deze opvatting tegen. Mattheüs 25,31-45 relateert namelijk wie bij de caritaspraktijk geveer is en wie de ontvanger – niet alleen omdat iedereen als mens behoeftig is, onder maatschappelijke normaliseringsdruk staat of weleens zelf hulp nodig heeft (Versteegen 2020). Door er te zijn voor de ander erkennen pastores hun eigen gebrekkigheid. Maar er is

nog op een dieper, theologisch niveau sprake van reciprociteit. In het straatpastoraat kunnen alle betrokkenen presentie ervaren, zij het op verschillende wijze. Ze zijn daarom niet gelijk maar wel tegelijk gevend en ontvangend (Van Waarde 2023, 57-62).

De afhankelijkheids- en machtsverhoudingen die ook binnen het straatpastoraat bestaan, worden hierdoor in een ander perspectief geplaatst. De mensen in precaire omstandigheden personifiëren Christus en dit noopt tot een reciproke ontmoeting met hen, waarin de pastor zowel Christus gepersonifieerd ziet in de ander als Hem zelf personifieert. Dit noopt ook om de oorzaken van sociale uitsluiting te benoemen en samen met en dus niet voor de betrokkenen te strijden. Daardoor wordt tot slot de mogelijk systeem-reproducerende uitwerking van de caritas gerelativeerd.

Een laatste inzicht vanuit de parabel betreft daarom de wederkerigheid die uiteindelijk uit de ontmoeting met Christus ontstaat. "De dichotomie tussen het zijn van subject en object van de liefdadigheid is op deze manier doorbroken" (De Maeseneer 2021, 523v). Niet alleen pastores, maar ook de mensen van de straat kunnen worden tot een persoonssymbool van Hem. Volgens Mattheüs 25,31-45 is Christus al op straat aanwezig zonder en voordat er een pastor aan te pas komt. En Hij blijft ook present al loopt het pastoraat een keer uit op niets.

Er is wel een gevaar om zo te spreken over reciprociteit bij het diaconale werk. Juist omdat deze zorg zich richt op alle mensen en zich vaak voltrekt buiten de institutionele kerk, is de vraag of de kwetsbare mens daardoor niet bij wijze van spreken wordt gedoopt. Met andere woorden: Hoe kan iemand Christus representeren die zelf geen christen is?

Om misverstand te voorkomen: het is niet de bedoeling de geringsten van Jezus' broeders in Mattheüs 25 op te waarderen tot 'anonieme christenen' die stiekem bij de Kerk worden ingelijfd. (Van Eijk 2013, 25)

Presentie mag dus niet christologisch of missionair worden misbruikt.

Precies omdat de aanwezigheid van Christus bij de diaconie de reden is om het dualisme van geven en ontvangen te overstijgen, moet een pastor op dit punt voorzichtig zijn. Hij of zij moet (leren) omgaan met twee uiteenlopende werkelijkheidsopvattingen. Men ontdekt iets in de mensen van de straat wat zij zelf mogelijk ontkennen of wat zij zelf niet ervaren of willen ervaren. Een christologisch onderlegde presentiebenadering en de hieruit voortkomende wederkerigheid bij het diaconale handelen laat elke persoon in haar waarde, al is degene voor de pastor wel een drager van Christus. Juist dáárom laat men de ander in zijn waarde. Het is het geloof in Christus dat diaconaal werkers aanzet om aandacht te hebben voor mensen in nood alsook voor de oorzaken van deze nood en om de zorgrelatie steeds weer gestalte te geven vanuit reciprociteit.

Wie is er nou eigenlijk 'present' in het straatpastoraat?

Diaconie betekent vanuit de genade van de incarnatie van de Eeuwige in een kwetsbaar menskind met Christus in zijn lijden zijn in gespannen afwachting van de komst van Gods Koninkrijk. (Tromp & Meijers 2020, 7)

Mattheüs 25,31-45 hebben we verkend als een brontekst voor deze opvatting. Allicht roept de perikoop niet alleen op tot liefdadigheid vanuit de kerk voor onder andere de

mensen van de straat. Dat is maar één aspect. De pastores ervaren plaatsvervangend voor de hele geloofsgemeenschap ook een onmisbare vorm van Christuspresentie. Want in hun nabijheid bij de ander is de Mensenzoon werkelijk aanwezig.

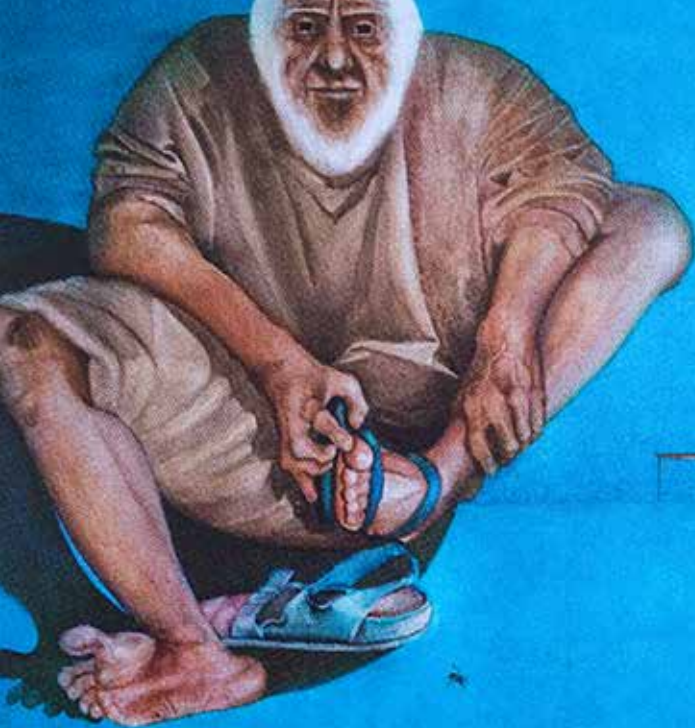
Daarom zijn de caritas in het algemeen en het straatpastoraat in het bijzonder geen zijsporen van het christelijk leven maar horen bij wat de kerk tot kerk maakt. De diaconie is zelf een vorm van daadverkondiging. Zonder caritaspraktijk wordt het getuigenis van het evangelie ongeloofwaardig, onvolledig en is zij 'gehalveerd'. Daarenboven bleken straatpastores niet alleen de gevende maar ook de ontvangende partij te zijn. Hierdoor wordt de asymmetrische subject-objectverhouding in elke zorgrelatie doorbroken. Weliswaar is de goddelijke presentie in een kwetsbare persoon niet op het eerste gezicht te erkennen en verandert de nood van de geringsten en onaanzienlijksten soms niet. Toch komen ook deze ervaringen in een ander licht te staan door het eschatologische perspectief.

Wie is er dus 'present' in het straatpastoraat? De pastor die een gebroken mens aandachtig benadert en met zijn of haar presentie handen en voeten geeft aan het evangelie. Daarnaast is ook nog sprake van een ander presentiegeheim: Jezus Christus zelf openbaart zich binnen én buiten de kerk onder de meest jammerlijke en armzalige omstandigheden in de mensen in precaire omstandigheden. We kunnen God ontmoeten in de wonden van de wereld, ook in de wonden van de mensen van de straat (Halik 2018). <

Ik dank Viggo van Uden voor zijn kritische lezing van een eerdere versie van deze tekst.

Literatuur

- Baart, A. (2014). *Een theorie van de presentie*. Den Haag: Boom Lemma.
- Benedictus XVI. (2005). *Encycliek 'Deus caritas est'*. Rome, 25 december 2005.
- Benedictus XVI. (2009). *Encycliek 'Caritas in veritate'*. Rome, 29 juni 2009.
- Borgman, E. (2012). Een bevrijdende God in de gevangenis? Theologische reflecties op justitiepastoraat. In T.W.A. de Wit, R. de Vries & R. van Eijk (eds.), *"Graag een normaal gesprek". Geestelijk verzorgers aan het werk met gedetineerden* (pp. 11-22). Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.
- Broeders, P. (2022). *Het organisatie-model van Uta Pohl Patalong: relevant voor de RK Kerk in Nederland? Een onderzoek naar de betekenis van haar "Modell der kirchlichen Orten" voor de organisatorische structurering van de Nederlandse rooms-katholieke diocesen* [Masterscriptie, Tilburg University]. <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=158962>.
- De Maeseneer, Y. (2021). *Visitatio Christi*. Matthew 25:33-46 as apocalyptic-ethical impulse. *Studies in Christian Ethics* 34(4), 515-528. <https://dx.doi.org/10.1177/09539468211031357>.
- Eijk, T. van (2013). Alleen maar nette mensen? In T. de Wit, R. de Vries & R. van Eijk (eds.), *Grensverkeer. De meerstemmigheid van de geestelijk verzorger bij justitie* (pp. 23-35). Oisterwijk: Wolf Legal Publishers.
- Fiedler, P. (2006). *Das Matthäusevangelium*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Fuchs, O. (2004). Die eschatologische Überraschung. Die aktuelle Bedeutung der Weltgerichtsrede Jesu (Mt 25,31-46) in akuten Kontexten. In R. Kampling (ed.), *„Dies ist das Buch...“: Das Matthäusevangelium. Interpretation – Rezeption – Rezeptionssgeschichte* (pp. 275-299). Paderborn: Schöningh.
- Gärtner, S. (2008). Kommunikation des Evangeliums mit Händen und Füßen. Überlegungen zum Pastoralprojekt „Gott handeln“. In T. Kläden, J. Könemann & D. Stoltmann (eds.), *Kommunikation des Evangeliums. Festschrift für Udo F. Schmälzle* (pp. 71-81). Berlin: LIT.
- Gärtner, S. (2023). Niklas Luhmanns Systemtheorie und die Praktische Theologie. *Zeitschrift für Pastoraltheologie* 43(2), 45-55. <https://www.uni-muenster.de/Ejournals/index.php/zpht/article/view/5287/5413>.
- Groot, K. de (2023). De vervloeiing van de diaconie. Wanneer religie fluïde wordt. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50(4), 30-41. <https://tijdschrift.handelingen.com/article/view/18437/20101>.
- Halík, T. (2018). *Raak de wonden aan. Over niet zien en toch geloven*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers.
- Haslinger, H. (2009). *Diakonie. Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*. Schöningh.
- Kolm, G.J. van der (2001). *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Körver, S. & Olsman, E. (2021). Rituelen door geestelijk verzorgers: wat doen ze eigenlijk? In S. Körver, E. Olsman & S. Rosie (eds.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* (pp. 79-85). Utrecht: Eburon.
- Meeuws, H. (2011). *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. [Dissertatie, Tilburg University]. Gorinchem: Narratio. https://research.tilburguniversity.edu/files/1354121/Meeuws_Diaconie_18-10-2011.pdf.
- Sengers, E. (2012). *Caritas. Naasteliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk*. Utrecht: Eburon.
- Spek, J. van der (2011). *De krimp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio.
- Tromp, T. & Meijers, E. (2020). Diaconaat als dienst aan de hoop. Theologische perspectieven op diaconale praktijken. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 47(2), 3-7. <https://www.handelingen.com/index.php/artikelen/309-diaconaat-als-dienst-aan-de-hoop-theologische-perspectieven-op-diaconale-praktijken-inleiding-handelingen-2020-2-thijs-tromp-erica-meijers>.
- Versteegen, T. (2020). Het korset van de normaliteit. Wie is het subject van diaconie? *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap*, 47(2), 31-37. <https://tijdschrift.handelingen.com/article/view/18082>.
- Waarde, R. van (2017). *Oog in oog. Een missiologische studie naar de betekenis van de exposurebenadering in de stedelijke context*. [Dissertatie, Protestant Theological University]. Utrecht: Boekencentrum Academic.
- Waarde, R. van (2023). Salutory communities. From social exclusion to circulating asymmetric relations. *Diaconia* 13(1), 50-69. <https://doi.org/10.13109/diac.2022.13.1.50>.

Actiecomité Behoud de Bieb

Buurtverzet als oefening in 'diepe solidariteit'

Het belooft een warme zomer te worden in de Amsterdamse Sierpleinbuurt. In de lokale buurtkrant verschijnt net voor de aanvang van de zomervakantie het bericht dat de locatie van de bibliotheek achter het Sierplein in september 'feestelijk' gesloten zal worden. Hoezo? Een aantal buurtbewoners staat op en besluit zich samen tegen de aangekondigde sluiting te verzetten. Een kleine drie maanden later zitten ruim honderd burens in een warme bieb en zingen samen het protestlied, geschreven door Sumadi Bambang Utomo: "OBA, OBA, OBA, ga niet aan de haal. OBA, OBA, OBA, je bent van ons allemaal!" Diezelfde avond klinkt het lied via de Amsterdamse nieuwszender AT5 in diverse Amsterdamse huiskamers.

Een van de betrokken burens ben ikzelf: buurtbewoner, opbouwwerker en theoloog. Nu, enige tijd later, wil ik op zoek naar wat een dergelijke gezamenlijke strijd voor het behoud van een publieke voorziening theologisch mogelijk te zeggen heeft. Ik zal dit doen aan de hand van het werk van Joerg Rieger en diens begrip 'diepe solidariteit'.

Ingeklemd tussen de spoorlijn Amsterdam Centraal-Schiphol, de Slotervaart, het Piet Wiedijkpark en het talud van de Lelylaan, ligt de Sierpleinbuurt. In het midden het Sierplein. Velen doen er, net als ik, hun boodschappen bij een van de twee supermarkten. Het is een buurt zoals je die in het Amsterdamse Nieuw-

West meer aantreft: hofjes met laagbouw, ruim opgezet, afgewisseld met strokenbouw met relatief veel groen. Gebouwd in de jaren vijftig als onderdeel van het Algemeen Uitbreidingsplan van Cornelis van Eesteren. Aanvankelijk kwamen er vooral mensen vanuit de kleine huizen uit de binnenstad wonen. In de jaren zeventig bleken de huizen zeer geschikt voor de gezinnen van de arbeidsmigranten die in het kader van gezinshereniging naar Nederland

< Johannes Wickert, 'Mozes en het brandende braambos',
300x200cm

kwamen. Nu, velen jaren later, is de Sierpleinbuurt een zogenaamde 'superdiverse' buurt. De traditionele Blokker en Etos hebben in het straatbeeld al jaren geleden plaatsgemaakt voor zaken met namen als Doha en Meram.

Verdeeld door een brede laan wonen er zo'n zeventuizend mensen in de Sierpleinbuurt. De golf van verkoop van sociale huurwoningen is inmiddels een halt toegeroepen. Recent zijn er diverse nieuwbouwflats uit de grond gestampt om plaats te maken voor meer welvarender nieuwe burens. Even achter het plein staat, vlakbij de bibliotheek in kwestie, ook een protestantse kerk: De Ark. Waar het kerkgebouw tot enige jaren geleden een vrij witte enclave was, probeert ze sinds enige tijd naast een plek van vieren, steeds meer een plek van ontmoeting voor de buurt te zijn. Na een renovatie wordt er in 2016, in een aanpandig appartementencomplex een leefgemeenschap gehuisvest. Enkele jaren later wordt besloten de kerkdeuren wagenwijd open te zetten en het gebouw meer 'diaconaal' te gaan beheren. Met nog acht andere gezinnen woon ik, samen met vrouw en dochter, in deze leefgemeenschap. In de kerkelijke gemeente was ik eerst als diaken en later als diaconaal opbouwwerker actief.

Het is inmiddels vijf jaar na het genoemde krantenbericht. Ons gezin heeft de stad verlaten. Nu, enige tijd later, ben ik benieuwd naar hoe dit buurtverzet theologisch geduid zou kunnen worden. Omdat het werk van het actiecomité ogenschijnlijk staat of valt met samen optrekkende burens die het belang van hun kwetsbare buurtgenoten voor ogen hebben, kies ik het begrip solidariteit als invalshoek. Ik laat me bij deze terugblik op het werk en de methode van het buurtverzet leiden door de Duits-Amerikaanse theoloog Joerg Rieger.

Zijn werk bevat veel aanknopingspunten voor praktijken van verzet en 'diepe solidariteit' is een van zijn centrale begrippen.

Het actiecomité

"Heb je het ook gelezen? Ze willen de bieb sluiten." Op de stoep van de kerk staat Mirjam. Een bezorgde buurvrouw, van wie de kinderen vroeger in de buurt zijn opgegroeid maar het huis inmiddels hebben verlaten. Ook haar moeder woont in de buurt. Ik knik instemmend. "Denk eens aan al die kinderen en ouderen hier in de buurt", vervolgt ze, "kunnen we daar niets aan doen?" Ik had het bericht wel gelezen, maar daar was het bij gebleven. Na een kort gesprek besluiten we om een aantal burens samen te roepen en dan verder te zien. Een week later is Actiecomité Behoud de Bieb Sierplein een feit. Het actiecomité bestaat uit een Marokkaans-Nederlandse buurvrouw wier zootje graag in de bibliotheek zit, een Nederlandse buurvrouw betrokken bij een grote lokale huurdersvereniging, een Indonesisch-Nederlandse buurtactivist en een jonge moeder die ook woonachtig is in de leefgemeenschap. Mirjam en ik doen ook mee.

Het comité laat zich informeren, flyert in de buurt, zet een facebookpagina op, verzamelt handtekeningen en werkt aan een protestlied. Navraag leert ons dat het huurcontract met de verhuurder afloopt en een nieuw contract aanzienlijk hoger uit zal vallen. Te hoog, volgens de Openbare Bibliotheek Amsterdam (OBA), waar 'ons' filiaal onder valt. Het pand is, net als het appartementencomplex erboven, in handen van een Rotterdamse investeerder. Aan de huurprijs kan de OBA misschien niet zoveel doen, maar het zit het comité dwars dat de OBA eenzijdig, dat wil zeggen zonder

overleg met haar leden en nabije burens heeft besloten deze belangrijke plek van ontmoeting te sluiten. Voor veel ouderen is deze vestiging dicht bij huis de fysieke toegang tot boeken en tijdschriften. Voor verschillende grote gezinnen met schoolgaande kinderen in (te) kleine huizen is de bieb bovendien een goede plek om huiswerk te maken en er een computer te gebruiken.

Als enkele maanden later onze inzet bij de 'feestelijke' sluiting het vertrek van de bibliotheek niet heeft weten te voorkomen, is de stemming desondanks positief. Ons lied 'OBA, OBA, OBA, ga niet aan de haal / OBA, OBA, OBA, je bent van ons allemaal' heeft geklonken. We hebben veel plezier gehad en we zijn in beeld bij de OBA. Bovendien sluiten zich nieuwe mensen bij het actiecomité aan: een oud-schoolonderwijzer, een buurvrouw die boven het oude filiaal woont, de directeur van de nabijgelegen basisschool, een buurvrouw die met een aantal ouderen uit de buurt een leesgroep heeft, een buurvrouw die actief is bij een cliëntenorganisatie en een zelfstandig ondernemer die regelmatig in de bieb werkt. Op verzoek van de OBA gaan we op zoek naar alternatieve locaties. Al gauw wordt helder dat daarvoor eerst een lijst met voorwaarden nodig is. Een nieuwe fase voor het actiecomité. De naam verandert van Behoud 'de' Bieb naar Behoud 'een' Bieb ...

Geen alternatief versus diepe solidariteit

Toen ik op een zekere zondagochtend tijdens de kerkdienst het verzoek deed ook een handtekening te zetten tegen het verdwijnen van de bieb, kwam er nadien een gemeentelid naar me toe. "Heel leuk wat jullie doen hoor,

Peter, maar dat heeft toch helemaal geen zin", stelde hij met alle goede bedoelingen. Om er vervolgens aan toe te voegen: "Je weet toch ook wel dat dit soort processen zelden terug te draaien zijn?" Ik antwoordde iets van "nee heb je, ja kun je krijgen", maar eenmaal thuis, merkte ik dat zijn woorden me niet loslieten. Ze maakten me een beetje boos. Geen zin? Had het niet iets van ongelof? De kerk zou toch juist een plaats van verbeelding van het goede moeten zijn? Mezelf nog iets meer opwindend herkende ik de typische *there is no alternative*-retoriek: met deze bestaande orde hebben we het maar te doen. Hoewel veel kerkgangers een handtekening hadden gezet, voelde de kerk ineens helemaal niet als plek waar wordt gehoopt op een transformatie van deze orde, laat staan van een goddelijke uitnodiging of betrokkenheid bij een dergelijke transformatie.

De laatste woorden klinken in de context van een groepje actieve, zich niet per se christelijk noemende buurtbewoners misschien op het eerste gezicht wat vreemd, maar ze maakten voor mij de strijd tegen het verdwijnen van de bieb ook tot een theologische aangelegenheid. Hoe precies, dat wist ik toen nog niet. Totdat ik enkele jaren later in het werk van Joerg Rieger iets van aanknopingspunten vond. Ik was Rieger al eerder op het spoor gekomen toen hij samen met Kwok Pui-Lan het boekje *Occupy Religion: Theology of the Multitude* (2013) uitbracht. Bij het lezen kwamen voor mij twee werelden voor het eerst zo expliciet samen, die van de (politieke) economie en die van de theologie, die van het protest tegen de heersende machten en die van de navolging. God bleek, volgens Rieger en Kwok, in het bijzonder aan de kant van een sociale beweging als Occupy gezocht te kunnen worden. Deze expli-

ciete voorkeur voor de vindplaats of *locus* van de theologie maakt het mogelijk om voorbij het handelen vanuit de kerk of christelijk gemotiveerd handelen te zoeken naar sporen van God.

Riegers laatste boek *Theology in the Capitalocene: Ecology, Identity, Class and Solidarity* (2022) gaat ook over het zoeken naar Gods betrokkenheid in de bevrijdingsbewegingen van deze wereld, maar dan in de context van het Kapitalocean. Kapitalocean – een begrip gemunt door historisch geograaf Jason W. Moore en populair in het 'degrowth'-denken en onder veel ecosocialisten – is volgens Rieger uitdrukking van een periode waarin niet zozeer de mensheid als geheel het voor het zeggen heeft, maar waarin "de economische belangen van een kleine en geprivilegieerde groep van mensen over zowel de mens als de planeet regeert" (3) en waarbij "winstmaximalisatie wereldwijd het belangrijkste principe is geworden" (2).¹ De structuren die de basis vormen van de kapitalistische economie en daarbij behorende maatschappelijke verhoudingen zijn complex en kunnen alleen in gezamenlijkheid worden aangepakt, op basis van 'diepe solidariteit', mits de spreekwoordelijke 99% zich niet tegen elkaar laat uitspelen. De 1% kan zich hier, als ze zich bekeert, bij aansluiten.

Kapitalocean is voor Rieger ook een theologisch begrip omdat het de dominante machten benoemt. Theologie en religiestudies gaan volgens Rieger onder andere over het opsporen en duiden van die machten.² De strijd tegen deze politiek-economische orde of machten is volgens Rieger op allerlei plekken op de wereld in verschillende bewegingen gaande. Dit noemt hij zelfs "een van de meest oprechte uitdrukkingen van het geloof van religieuze

gemeenschappen" (13). In dit verzet bevinden zich, zo stelt hij, tevens de kiemen van alternatieve manieren van leven. Het is de taak van de theologie om in die veelheid aan lokale bevrijdingsbewegingen en ontstane alternatieven beelden van God op het spoor te komen en te benoemen (40). De theoloog kiest daarbij, zich bewust van de heersende lokale en globale machtsverhoudingen, positie en neemt deel aan deze bevrijdingsstrijden. Daar stelt zij/hij de vraag naar de "plek van het goddelijke" in deze strijd (10-12).³

Een van de centrale begrippen in Riegers laatste boek is 'diepe solidariteit'. Diepe solidariteit is volgens Rieger een 'levensfeit' dat moet worden ingezien, verdiept en ontwikkeld (168). Ik ontwaar in *Theology in the Capitalocene* vier aspecten van diepe solidariteit. Diepe solidariteit heeft in de eerste plaats een *materiële basis* die door middel van een machtsanalyse ofwel een analyse van het kapitalisme op te sporen is. Ten tweede is het nodig de *gelaagdheid van ervaringen* op basis van onderdrukkende systemen in te zien en te erkennen en de verschillen heilzaam te laten zijn. Onderscheid maken tussen macht en privilege is hierbij cruciaal. Diepe solidariteit betekent ten derde dat je samen je *talent en privileges inzet ten behoeve van de gemeenschap* waar je deel van uitmaakt, waarbij je je laat leiden door hen die het meest geraakt worden. Tot slot komen we in diepe solidariteit iets van *Gods aanwezigheid* op het spoor. Aan de hand van deze vier aspecten zal ik nu terugblikken op de inzet en de werkwijze van het actiecomité.

Een machtsanalyse: Actiecomité versus Kapitaal?

Globaal gezien geldt volgens Rieger dat een zeer kleine klasse van bestuurders en investeerders, ofwel de spreekwoordelijke 1%, rijker en rijker wordt, terwijl de andere 99% van de wereld in verschillende mate lijdt onder uitbuiting, extractie en onderdrukking. De onderliggende machts-, klassen- en eigendomsstructuren die deze uitbuiting mogelijk maken hebben hun basis in het op continue winst gerichte kapitaal. Rieger stelt dat, ondanks wereldwijd toegenomen rijkdom, het verschil tussen arm en rijk alleen maar groter is geworden. Het idee dat rijkdom langzaam van boven naar beneden doorsijpelt ofwel het 'trickle-down effect' is een illusie gebleken. De planeet wordt leeggegruofd. Basisbehoeften als voedsel en drinkwater, een woning, zorg, energie en mobiliteit zijn handelswaren geworden. En neoliberal beleid heeft sociale en publieke voorzieningen de afgelopen jaren bovendien in rap tempo afgeschaald, zo niet wegbezuinigd. Het neoliberale kapitalisme raakt volgens Rieger zo niet alleen de allerarmsten, de fabrieksarbeiders, arbeidsmigranten of arme boeren (hier of in het Mondiale Zuiden), maar iedereen die moet werken om rond te kunnen komen. Dit inzicht biedt de materiële fundering van 'diepe solidariteit'.

Welke machtsanalyse valt er te maken ten aanzien van het verdwijnen van de bibliotheek? In hoeverre is er sprake van een dergelijke materiële fundering? Wij zetten ons in voor het behoud van de bieb. We hebben een concreet gedeeld belang, maar als strijd tegen het kapitalisme duiden we het niet. We zijn vooral tegen het verdwijnen van (weer) een gedeelde, lokale buurtvoorziening; een machtsanalyse maken we niet.

Als ik dergelijke analyse nu – weliswaar in m'n eentje – alsnog uitvoer, ziet deze er als volgt uit. In de eerste plaats is het pand waar de bibliotheek in gehuisvest is een commerciële bedrijfsruimte. Het is in bezit van een grote investeerder met als voornaamste doel waardevermeerdering.⁴ Hoe het pand gebruikt wordt en hoe zich dat tot de wensen van de buurt verhoudt, doet er voor het fonds niet toe. Het aflopende contract en de aangekondigde huurverhoging bij een nieuw contract is voor de OBA een van de belangrijkste redenen tot sluiting. Ten tweede zijn de gemeentelijke subsidies over heel Nederland genomen – de grootste inkomstenbronnen van Nederlandse bibliotheken – in de periode van 2010 tot 2017 met 12% afgenomen.⁵ Belangrijkste aanleiding voor deze gemeentelijke bezuinigingen waren de zogenaamde decentralisaties; ofwel de bezuinigingspolitiek van de jaren tien, als gevolg van de schulden crisis in de bancaire sector (Mellink & Oudenampsen 2022, 240). Ten derde runt de OBA onze bieb in lijn met het proces van neoliberalisering volgens het 'New Public Management', een 'bedrijfsmatige manier van werken', gericht op efficiency, resultaten en kostenbesparing (Mellink & Oudenampsen 2022, 220).⁶ Gezamenlijk eigenaarschap – of tenminste gedeeld eigenaarschap met de buurt – van publieke functies wordt wel geclaimd, maar is niet als zodanig georganiseerd.

Dit deel van de analyse hebben we als actiecomité gezamenlijk dus nooit gemaakt. Het woord 'macht' is niet eens expliciet aan de orde geweest. Ik dacht zelf toen bovendien dat grootheden als 'neoliberaal kapitalisme' en '1%' zo groots en systemisch zouden lijken dat ze iedere vorm van verzet bij voorbaat de kop in zouden drukken. Daarnaast vroeg ik me af

in hoeverre deze abstracte begrippen voor ons überhaupt betekenisvol konden zijn. Achteraf moet ik stellen dat het begrip kapitalisme juist vaag blijft als een machtsanalyse achterwege gelaten wordt. Het refrein van het actielied "je bent van ons allemaal" kwam misschien nog wel het dichtst bij een machtsanalyse. Voor ons leek de vraag 'wat moet er nu concreet gebeuren?' urgenter. Deze urgentie bood een eenvoudige agenda voor een gevoel van saamhorigheid en een begin van solidariteit. Voor het gevoel van saamhorigheid van het comité was de urgentie op dat moment genoeg. Saamhorigheid op basis van een zeker gedeeld materieel belang, maar zonder machtsanalyse, is volgens Rieger echter niet genoeg om te kunnen spreken van diepe solidariteit.

Pijn hebben aan: nadere analyse van ervaringen en privileges

Voor een verdieping van de machtsanalyse is het volgens Rieger nodig samen te erkennen dat ervaringen van uitbuiting, onderdrukking en overheersing gelaagd zijn. Dat 'wij' allen door het kapitalisme geraakt worden, betekent niet dat we dezelfde ervaringen hebben. Vanwege het hebben van privileges wordt de een veel minder geraakt dan de ander. Rieger heeft het in zijn boek vooral over arbeid en de context van de werkvloer (zie verder hieronder). De gelaagdheid van ervaringen van onderdrukking betekent dan dat een te laag betaalde, mannelijke, witte werknemer niet ook nog eens te maken heeft met seksisme of racisme, zoals zijn vrouwelijke, zwarte collega. Een context-analyse moet volgens Rieger dus oog hebben voor die verschillende lagen van onderdrukking ofwel intersectioneel zijn. In het geval van het actiecomité hadden we de gelaagdheid van er-

varingen van 'pijn hebben aan het vertrek van de bieb' op het spoor kunnen komen als we de vraag hadden gesteld naar hoe het verlies van de bibliotheek eenieder persoonlijk raakte.

Als actiecomité hebben we echter maar kort stilgestaan bij elkaars persoonlijke ervaringen als gevolg van het verdwijnen van de bibliotheek. Dat is jammer. Een gesprek over de 'pijn aan' het verdwijnen van de bieb had een dieper besef kunnen opleveren van wat er voor eenieder op het spel stond en hoe dat voor iedereen verschilde. We hadden ervaringen van werkende armoede, schulden, ingewikkelde thuissituaties of ontwikkelingskansen voor opgroeiende kinderen met elkaar kunnen uitwisselen. Het had de analyse van het (buurt)leven onder het kapitalisme van meer persoonlijke diepgang kunnen voorzien. We waren er dan waarschijnlijk ook achter gekomen dat de meesten van ons – zeker na de uitbreiding van de groep – een vrij geprivilegieerde, witte positie innamen en dat de groep daarom verdere uitbreiding behoefde. In navolging van Rieger hadden we ons programma of onze strategie bovendien kunnen laten leiden door, zoals hij stelt, de stemmen van diegenen die door het vertrek van de bieb 'het meest geraakt worden' (175).

Mijn eigen positie was ook behoorlijk geprivilegieerd. Ik had het krantenbericht over de sluiting van de bibliotheek zelf ook gelezen en onder enig gemopper en overpeinzen toch maar ter kennisgeving aangenomen. Ik koop graag zelf boeken, was geen lid van de bibliotheek en bedacht dat ik desnoods gerust een stukje verder zou kunnen fietsen naar een ander filiaal. Bovendien zou ik in m'n eentje toch niets kunnen uitrichten. In dergelijke gedachten was ik blijven steken. Dat mobiliteit,

behuizing, goede banen (en dus inkomsten) en toegang tot boeken in een maatschappij tot privileges gemaakt kunnen worden, realiseerde ik mij toen niet. Gelukkig was Mirjam me te hulp geschoten door mij op de ervaringen van andere buurtgenoten te wijzen. Het gegeven van mijn privileges maakte nadien bij mij persoonlijk enig ongemak los. Waren het gevoelens van schuld ten aanzien van mijn privileges?

Verkeerd geadresseerde schuld, noemt Rieger dat: een gevolg van een gebrek aan *onderscheid tussen privilege en macht*. Ik had in mijn eentje, ondanks mijn privileges, zeker geen bibliotheeksluiting kunnen voorkomen. Dit was niet alleen een grove zelfoverschatting, maar zou ook nog eens slechts op teleurstellingen uitgelopen zijn en de betrokkenheid en inzet van allerlei andere burens ondermijnen (167). Maar ik zou door mijn machteloosheid evenmin onverschillig moeten worden, of me laten ontmoedigen iets te doen. Rieger stelt dat het toekennen van privileges aan bepaalde groepen een verdeel-en-heers-mechanisme is dat al minstens zo oud is als het kolonialisme.⁷ We moeten voorbij deze vorm van verdeel-en-heers in dienst van het kapitaal. Dit vraagt volgens Rieger om de erkenning van de verbindende materiële grond van diepe solidariteit: leven onder de structuren van het kapitalisme.

Een gezamenlijk gesprek over persoonlijke ervaringen zou echter veel (eigen) tijd en veel onderling vertrouwen hebben gevraagd. Tijd die in het begin vooral nodig leek voor urgente acties. Tijd die ook nog eens schaars was. Gebrek aan tijd en het ervaren van stress kan het gevolg zijn van preciaire of precariserende en dus individualiserende levensomstandigheden.⁸ Tegelijkertijd is het de vraag in hoe-

verre alle deelnemers een dergelijk kwetsbaar gesprek aan zouden willen of durven gaan. Dit neemt mijns inziens echter niet weg dat zo iets te proberen valt. Juist een gedeeld materieel belang had die ruimte kunnen scheppen (167). Het had onze agenda bovendien scherper gemaakt en onze solidariteit verdiept. Bovendien had het ongemak dat was ontstaan over privileges, kunnen worden uitgesproken en een plek kunnen krijgen. Rieger spreekt hier zelfs van bekering en berouw inclusief een mogelijkheid tot gedragsverandering (176). Doordat de mensen die het meest geraakt worden de gezamenlijke agenda bepalen, wordt iedereen, de geprivilegieerden inclusief, in staat gesteld de eigen talenten in dienst van die gezamenlijke agenda te stellen.

Inzet in dienst van de gemeenschap

De reden waarom Rieger vooral in de context van de werkvloer over diepe solidariteit spreekt, is dat dit volgens hem bij uitstek de plek is van verzet tegen de dominante machtsstructuren van het kapitaal. Het is bovendien een van de weinige plekken of sociale formaties waar mensen met allerlei verschillende achtergronden samen zijn. Wat nou als al deze mensen hun diepe onderlinge verbondenheid zouden inzien, zouden delen en in alle diversiteit zich samen zouden inspannen om hun talenten niet in te zetten in dienst van kapitaal-accumulatie of enkele rijke investeerders, maar in dienst van de behoeften en belangen van de gemeenschappen waar ze zelf onderdeel van uitmaken? Hier klinkt een klassiek marxistisch onderscheid tussen een kapitalistische en een arbeidersklasse. Een dergelijke vraag maakt volgens Rieger het belang van klasse duidelijk en het relationele karakter daarvan. Het

klassenverschil wordt door de kapitalistische productiewijze en eigendomsverhoudingen gecreëerd. Het is Rieger te doen om het herstel van de intermenselijke relaties en het aanwakken van de inzet en mogelijkheden van de creativiteit en productiviteit ten behoeve van de gemeenschap. Dat verklaart zijn focus op de werkvloer.⁹

Nu zijn de betrokkenen bij het actiecomité geen collega's maar burens. Burens die, mits we elkaar herkennen, elkaar regelmatig tegenkomen. Laag-overvliegende vliegtuigen, het opheffen van een stadsdeelkantoor of de herinrichting van een winkelplein doen ons tot op zekere hoogte allemaal iets. En nu dus de sluiting van de bieb. 'We' zitten allemaal – afhankelijk van onze privileges in meer of mindere mate geraakt – in hetzelfde schuitje. We hebben ermee te maken, maar hebben weinig zeggenschap. Andere 'krachten' bepalen in grote mate wat er in 'onze buurt' gebeurt. In ons geval de eerder genoemde Rotterdamse belegger, de staat en de organisatie van de OBA. Ons gezamenlijk belang maakt ons saamhorig. We menen bovendien dat we hierin de bredere gemeenschap van de buurt dienen omdat niet alleen wijzelf maar de hele buurt gebaat is bij een bibliotheek.

De leden van het actiecomité stellen hun 'productieve en creatieve vaardigheden' in dienst van de gemeenschap of buurt. De een zit vol geestdrift, de ander kan goed analyseren. De een ontwerpt een flyer en zet een facebookpagina op, de ander mobiliseert weer anderen en flyert er lustig op los. In onze zoektocht naar een mogelijke nieuwe locatie van de bibliotheek komen we met de OBA uiteindelijk een lijst van eisen overeen. Dat ook de OBA de zaak serieus neemt, blijkt uit het feit dat er al

nagedacht kan worden over een toekomstige assortiment aan boeken. Samen met een nog bredere afvaardiging van burens en de OBA, organiseert het comité een inspraaksessie over een kleine nieuwe collectie. De boeken worden snel daarna alvast aangeschaft. De sfeer is goed, het is leuk.

Maar nadat een nabijgelegen middelbare school en het kerkgebouw als mogelijke locaties zijn afgefallen, breekt voor het comité een periode van wachten aan. Enige tijd later vernemen we dat de OBA en de Gemeente Amsterdam een nieuwe locatie op het oog hebben. Er is bovendien een sociaal ondernemer in beeld die in de nog te verbouwen locatie naast de exploitatie van een buurtcafé ook het beheer van de bibliotheek voor zijn rekening zal nemen. In samenspraak met de lokale welzijnsorganisatie zal er ook nog een buurtkamer worden gehuisvest. Het te verbouwen pand is in handen van een grote wooncoöperatie voor ouderenhuisvesting. Tussen deze grote spelers lijken we maar klein. De beoogd huurder en ondernemer in kwestie stelt zich bovendien niet bijzonder geïnteresseerd naar het actiecomité op. Terwijl de realisatie van de verbouwing op zich laat wachten, wordt het voor het comité lastig. De terugkomst van een bieb lijkt gegarandeerd maar onze inspraak verdwenen. En volgens mij vinden we dit wel best. Wat zegt dit over onze persoonlijke belangen? Hebben we ze helder genoeg benoemd? Nee. Zijn wij goed genoeg in staat de gezamenlijke belangen te borgen? Uiteindelijk ook niet. Als onze gezamenlijke agenda beter was afgestemd op de ervaringen van diegenen van het actiecomité – en ook van die van andere burens – die het meeste belang hadden bij de bibliotheek, hadden we misschien scherper voor ogen

gehouden waar het ons om te doen was en bleef: gedeeld eigenaarschap, laagdrempelige ontspanning en persoonlijke ontwikkeling.

Als begin 2024 de bibliotheek terugkeert in de Sierpleinbuurt, is er tevredenheid, maar ook onvrede over de beperkte betrokkenheid van het comité bij de laatste fase van het proces. Zonder machtsanalyse en gesprek over persoonlijke ervaringen is bovendien de vraag in hoeverre onze inzet heeft geleid tot een duurzame transformatie, zowel met betrekking tot de bibliotheek als in onszelf.

Gods diepe solidariteit en macht

Diepe solidariteit is volgens Rieger niet zozeer een morele zaak en heeft als zodanig geen theologische of metafysische verankering (168). Het fundament van diepe solidariteit ligt immers in 'een gedeelde ervaring van uitbuiting, overheersing en onderdrukking', in het gegeven dat de spreekwoordelijke 1% profiteert ten koste van de 99% en in een gebrek aan macht daar iets aan te veranderen. Dit maakt van theologie echter "geen bijzaak van diepe solidariteit, maar raakt aan de wortels ervan" (175). In diepe solidariteit komen we God op het spoor, indachtig "de incarnatie van Christus, in solidariteit met de menigte van gewone mensen overal in plaats van met de elites. Dit inzicht betekent niets minder dan de transformatie van de status quo. Het bouwt voort op de revolutionaire, religieuze uitspraken van Mozes, de Hebreeuwse profeten, Jezus en zelfs van een verbazingwekkend radicale Paulus, die schrijft over een God die 'verkiest wat dwaas is in de ogen van de wereld om de wijzen te beschamen' en 'verkiest wat zwak is in de ogen van de wereld om de sterken te beschamen' (1 Korintiërs 1:27)." Rieger noemt dit een ortho-

doxie gebaseerd op 'theologische solidariteit', "waarin orthodoxie en orthopraxis altijd met elkaar verbonden zijn en elkaar vormen en hervormen" (176).

In het geleid worden door hen die het meest geraakt worden klinkt de klassieke 'voorkeursoptie voor de armen' van de bevrijdingstheologen door. Dit is ook hoe in Riegers theologie het transcendente doorbreekt. Transcendentie is bij hem dat wat de status quo doorbreekt. Niet almachtig interveniërend, zoals de top-down macht volgens de logica van het kapitalisme, maar als een macht die, zoals Rieger stelt, van onderaf, in kwetsbaarheid en onderlinge verbondenheid met elkaar en God tot stand komt, die uitnodigt deel te nemen aan die gezamenlijke inzet. Zo'n theologie is volgens Rieger geworteld in herstelde relaties, onlosmakelijk verbonden met een herstelde relatie met God. Gods aanwezigheid is dan te vinden overal waar "diepe solidariteit wordt ervaren" (Rieger & Pui Lan 2013, 87).

Dergelijke woorden dwingen echter ook tot voorzichtigheid bij een poging tot het spreken over Gods concrete betrokkenheid bij ons verzet tegen het verdwijnen van de bibliotheek. Zelf stellen Rieger en Kwok ten aanzien van Gods werkzaamheid in de Occupy-beweging dat een dergelijke denkrichting er weliswaar voor zorgt dat we voorbij kerk-gecentreerde godsbeelden geraken, maar dat het er niet om gaat God te identificeren met bevrijdingsbewegingen in het algemeen. De bevrijdingsbeweging wordt dan zelf God. Bovendien past bescheidenheid gezien de hoge eisen die Rieger aan diepe solidariteit stelt.

Volgens Rieger is het dus niet passend om te zeggen dat Gods betrokkenheid samenvalt met het werk van het actiecomité, laat staan af te

leiden zou zijn uit de terugkomst van de bibliotheek. Wel zit het comité volgens Rieger op het juiste spoor, als potentieel voor diepe solidariteit en vindplaats van Gods aanwezigheid tegen de macht van 'zo gaat het nu eenmaal', die uiteindelijk de macht van het kapitaal is. Ook mogen we voorzichtig beweren dat we in het kwetsbare proces van samen delen en analyseren, iets van het godsgebeuren hadden kunnen ontmoeten. In de manier waarop we ons hadden kunnen laten leiden door de ervaringen en verlangens van de meest geraakten. We waren dan niet alleen de privileges op het spoor gekomen die ertoe kunnen leiden te zeggen dat er geen alternatief is, dat het geen zin heeft, maar we hadden in diepe solidariteit, in onze inzet van de 99% iets van Gods diepe solidariteit en betrokkenheid kunnen ontdekken.

Tot slot: een oefening in diepe solidariteit

Indachtig de vier genoemde aspecten van Riegers diepe solidariteit lijkt het me fair te stellen dat het verdwijnen van 'onze' bieb met de machten en krachten van kapitalisme van doen heeft. Hoewel het betrekken van op het eerste gezicht een abstract begrip als 'het kapitalisme' lastig lijkt, kun je ook stellen dat, bij een goede, gezamenlijke machtsanalyse zo'n begrip juist concreet wordt en de strijd ertegen lokaal een gezicht krijgt. Zo'n analyse verbreedt bovendien de verstaanshorizon van ons verzet en verbindt deze aan lokale strijd in andere buurten, steden of waar ook ter wereld. Diepe solidariteit reikt dan verder dan de eigen buurt. Dat moet ook, want veel beslissingen die de buurt aangaan worden buiten de buurt genomen.

Een gezamenlijk gesprek over 'pijn hebben aan' het wegvallen van de bieb en privileges vraagt om rust en aandacht. Als het verschil tussen privileges en macht boven tafel komt, geeft dit de machtsanalyse bovendien meer diepgang en maakt deze intersectioneel. Dit leidt, op basis van de ervaringen van de 'meest geraakten' tot een meer uitgesproken, gezamenlijke agenda. Voor het werk van een actiecomité vraagt dit echter meer dan alleen de actiestand en de energie waarmee veel verzet aanvankelijk begint. Een goede machtsanalyse en een persoonlijk gesprek over 'pijn aan' en privileges maken echter wel helderder wat er op het spel staat. Dit zorgt ervoor dat de gemeenschappelijke inzet de juiste richting krijgt en zelfs kan leiden tot heling van onderlinge relaties.

Naast Riegers werkvloer, meen ik, dat onder goede begeleiding, met voldoende onderling vertrouwen en veel geduld, ook de (diverse) buurt een plek kan zijn om die kwetsbaarheid aan te gaan. In de kwetsbaarheid kan – in een wereld van goden en machten – in de verlangens van hen die het meest geraakt worden, iets van Gods stem klinken, die ons uitnodigt tot 'diepe solidariteit'. In die solidariteit kunnen we iets van de alternatieve, zachte macht van God op het spoor komen. Riegers begrip 'diepe solidariteit' stelt ons hoge eisen maar biedt wel de mogelijkheid om de diepte van de complexiteit van het samenleven in het klein aan te gaan, de 'machten en krachten' inzichtelijk te maken, in het klein alternatieven voor de bestaande orde te leven en daarbij nieuwe manieren van leven met God en elkaar te ontdekken. <

Dit artikel kon alleen tot stand komen dankzij de inzet van actiecomité Behoud de Bieb en de verschillende gesprekken met Sumadi Bambang Utomo en Kristel van der Horst.

Noten

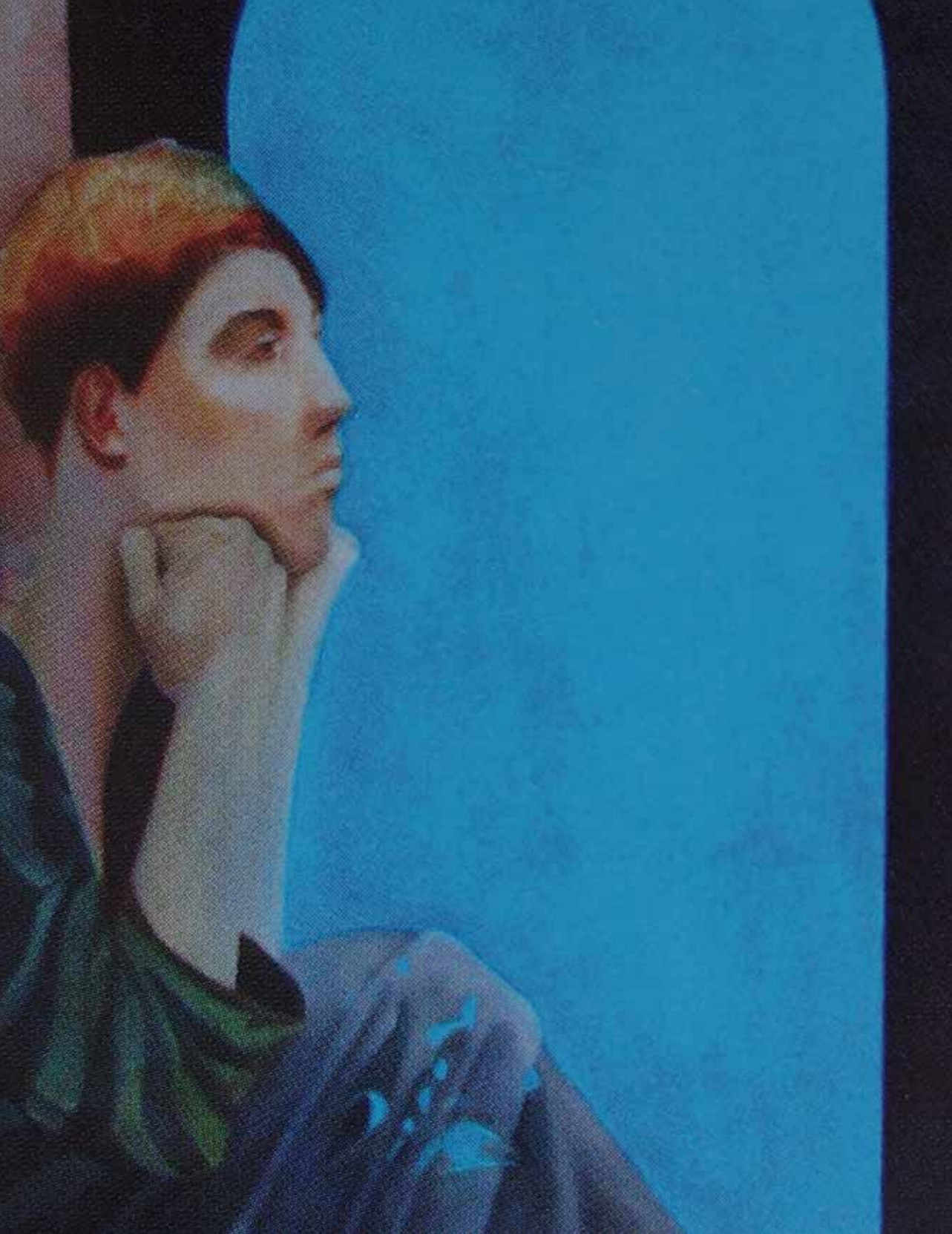
- 1 De cijfers tussen haakjes slaan – tenzij anders aangegeven – op de paginanummers van *Theology in the Capitalocene*.
- 2 Taak van de theologie is om “de materiële relaties en overeenkomstige ideeën te onderzoeken, die in de context van specifieke machtsrelaties worden geproduceerd en gereproduceerd” (73) en niet zozeer de bestudering van immateriële ideeën en ogenschijnlijk universele waarheden (72). Rieger sluit aan bij het Nieuw Materialisme, waarin niet zozeer sprake is van een primaat van het materiële boven het ideële (klassiek materialisme) of andersom, maar waarin de nadruk ligt op hoe het materiële en het ideële elkaar vormen.
- 3 In navolging van Antonio Gramsci noemt Rieger deze theoloog een ‘organisch theoloog’ (8-9). De ‘organische intellectueel’ staat bij Gramsci tegenover de ‘traditionele intellectueel’. Laatstgenoemde dient door diens werk – zonder dat zij/hij het krachtenveld waar zij/hij onderdeel van uitmaakt, benoemt of zich überhaupt van dit krachtenveld bewust van is – de bestaande politieke en economische structuren en legitimeert zo de status quo. Op de rol van diaconaal opbouwwerker-theoloog en de term ‘organische theoloog’ zal ik elders verder ingaan.
- 4 Het kan daardoor gebeuren – en blijkbaar renderen – dat het pand na de sluiting nog ruim een jaar leeg zal staan.
- 5 93% van de bibliotheken kreeg met deze bezuinigingen te maken. Vanaf 2018 is er overigens weer sprake van een toename van het totaal aan subsidies voor de bibliotheken (die dan nog open zijn). Zie het overzicht *Bezuinigingen in de bibliotheeksector*. Voor Amsterdam geldt dat in de periode 2010-2021 het subsidiebedrag per inwoner daalde van € 39 naar € 30. Zie: Openbare Bibliotheek Amsterdam (2022), *Koers 2030: De OBA toekomstbestendig*. Dit document stelt tevens dat met 35% huisvestingskosten de OBA de hoogste huisvestingskosten van alle grote steden heeft.
- 6 Aanbevelingen ten aanzien van de toekomst van bibliotheken in de context van de genoemde bezuinigingen spreken bovendien van ‘meer inzet op cultureel ondernemerschap’

(zie *Bezuinigingen in de bibliotheeksector*). Ook de OBA noemt het een toekomstbestendige strategie om “van de OBA een ondernemende organisatie te maken”.

- 7 Rieger vertelt hoe witte plantage-eigenaren in de Verenigde Staten ervoor zorgden dat witte pachters net iets meer mochten dan zwarte pachters. Dit om te voorkomen dat er solidariteit zou ontstaan tussen de pachters onderling. Wit superioriteitsdenken was het gevolg. Het is een ‘verraderlijke solidariteit’, door Rieger ook verenig-en-heers strategie genoemd (154-155).
- 8 Zie voor precarisering of het besturen op precariteit: Isabell Loreys, *Het regeren van precairen*. Amsterdam: Octavo, 2016.
- 9 Werk is voor Rieger niet alleen betaalde arbeid, formeel of informeel, maar ook onbetaalde, reproductieve arbeid, zoals opvoeding, zorg en huishouden (42). In *Theology of the Capitalocene* rekent Rieger vanuit ecologische oogpunt bovendien de ‘niet-menselijke’ werkers of *agents* tot de arbeidersklasse (48-49). Het is hem te doen om de *agency* van menselijke en niet-menselijke productieve en reproductieve arbeid aan te wakkeren om gezamenlijk in opstand te komen en alternatieve manieren van produceren en leven te ontdekken.

Literatuur

- Bibliotheeknetwerk (2024). *Bezuinigingen in de bibliotheeksector*. <https://www.bibliotheeknetwerk.nl/artikel/bezuinigingen-in-de-bibliotheeksector>. Laatst geraadpleegd: 21 oktober 2024.
- Lorey, I. (2016). *Het regeren van precairen*. Amsterdam: Octavo.
- Mellink, B., Oudenampsen, M. (2022). *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*. Amsterdam: Boom.
- Openbare Bibliotheek Amsterdam (2022). *Koers 2030: De OBA toekomstbestendig*. <https://www.oba.nl/dam/bestanden/oba-koers-2030-def.pdf>. Gedownload 21 oktober 2024.
- Rieger, J., Pui Lan, K. (2013). *Occupy Religion: Theology of the Multitude*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Rieger, J. (2022). *Theology in the Kapitalocene: Ecology, Identity, Class, and Solidarity*. Minneapolis: Fortress Press.

Wat een rug te vertellen heeft

'Daar ga ik niet zitten!' Met een stelligheid weigert hij de stoel tegenover mij. Resoluut verschuift hij de tafel en zorgt ervoor dat zijn stoelleuning tegen de muur kan staan. 'Zo. Nu zit ik goed.' Tevreden kijkt hij de ruimte rond. Hij gaat per definitie niet met de rug naar mensen toe zitten maar houdt overzicht. De ogen gericht op alles wat er buiten hem gebeurt en vooral op wat er kán gebeuren.

Inmiddels herken ik op straat de ogen die het verschil kennen tussen veilig en onveilig. Ik zie het aan de blik die sterk naar buiten is gericht. Er gaat iets ongemakkelijks van uit, iets schichtig. De blik oogt alert, wantrouwig, vijandig ook. Ogen die vragen: uit welke hoek gaat het komen? Wat gaat die daar doen? Wat wordt er van mij verwacht? Hoe moet ik me gedragen? Welke houding neem ik aan? Wat zeg ik, of juist niet? Doe ik het wel goed? Of doe ik weer iets fout? Ben ik niet te veel of doe ik juist te weinig?

Als ik in de stad loop zie ik ook heel veel mensen die rustig voor zich uit kijken, die de wereld om zich heen negeren, kúnnen negeren omdat zij al die vragen niet in zich dragen. Hun wereld slaat, scheldt en beoordeelt niet, althans niet systematisch negatief. Zij mogen rusten in zichzelf. Ze kennen de onveiligheid die in de buitenwereld kan zijn blijkbaar, én gelukkig, niet. Wie in onveiligheid is opgegroeid of leeft, vraagt zich af: 'Mag ik er wel zijn zoals

ik ben?' Degene die in veiligheid is opgegroeid, die leeft het antwoord: 'Ja natuurlijk mag ik er zijn zoals ik ben.'

Wat we zo vaak niet beseffen is dat het zelfvertrouwen van de een is ingegeven door een bevestigende wereld. De weegschaal heeft zijn zwaartepunt in: jij bent het waard, je doet het goed, wat fijn om jou te zien, wat leuk, wat mooi en knap gedaan. Wat we even vaak niet beseffen is dat de dakloze, de verwarde, de boze, de teruggetrokken of zonderlinge zijn zwaartepunt heeft in ervaringen die hem hebben gekrenkt, geslagen, geschopt, beschimpt, vernederd en verward, door signalen als: waarom doe je nou weer zo, je kunt ook nooit eens een keer ..., je doet ook altijd zo raar, wat jammer, had je maar, tja, of dat ooit nog goed komt ...

Ik ga tegenwoordig heel vaak *wel* met mijn rug naar de mensen toe zitten. Ik zit dan zowat midden in de ruimte, heel vaak ook in de looproute. Met regelmaat krijg ik ineens een aai of een kloep op mijn schouders, of een ferme boks. Soms zo stevig dat mijn koffie over tafel vliegt. Dan krijg ik een 'Oh sorry!' en zeg ik 'Geef niks'. Dan gebeurt er dus iets moois. Mijn rug zegt: 'Het leven is niet altijd leuk. Maar jullie zijn leuke mensen. En daar vertrouw ik op.'

En ik geloof dat ze mijn rug verstaan. <

< Johannes Wickert, 'Miriam', 210x70cm

Ken je mij?

Geestelijke zorg in de daklozenopvang: pijn durven zien en veerkracht ontdekken

Laat jij je kennen? Wanneer kent iemand jou echt, ten diepste? Kan dat überhaupt wel? En hoe goed kan een mens zichzelf kennen? Dit soort vragen spelen in elk mensenleven een rol. Maar wat als een leven op z'n kop komt te staan? Als alles op losse schroeven staat, als niets meer zeker is. Wie ben je dan? En wie kent jou dan?

Ken je mij?

Wie ken je dan?

Weet jij mij beter dan ik?

(Oosterhuis & Van der Loo 2005)

Als een mens dakloos raakt, dan komt vaak alles op scherp te staan. Het leven wordt overleven. Je bent van niets meer zeker. Vaak speelden er al diverse problemen in je leven, maar nu lijkt alles in te storten: wie ben je nog?

Men zegt wel eens: 'Dakloosheid kan iedereen overkomen.' Dat is op zich een goedbedoelde uitspraak, maar toch geeft dit een verkeerd beeld. De uitspraak is goedbedoeld, omdat deze zich richt tegen het oordeel of stereotype van een dakloze: 'Die zal het er wel zelf naar gemaakt hebben.'. Dat is heel kwetsend, pijnlijk en onjuist. Tegelijkertijd: de ene mens heeft wel echt meer kans om dakloos te raken dan de andere. Nu ik meer dan zeven jaar als geestelijk verzorger met dakloze mensen optrek, kan ik dat wel zeggen.

< Johannes Wickert, 'Rouwen', 130x70cm

Dit heeft niets met schuld te maken, integendeel; het heeft te maken met de levensgeschiedenis en levensgebeurtenissen die mensen hebben meegemaakt. Wat me nog het meest opvalt, in al die verhalen van mensen die ik spreek, is hoeveel leed ze hebben moeten doormaken in hun leven. Vaak al op heel jonge leeftijd: verwaarlozing, misbruik of mishandeling als kind, ouders die verslaafd of crimineel waren of kampten met psychische problemen. Mijn indruk is dat het merendeel van de mensen in de daklozenopvang met vaak meerdere, ernstige trauma's kampt.¹

Zulke heftige trauma's, vaak als heel jong kind meegemaakt, maken een mens kwetsbaar. De pijn is niet te dragen, die stop je weg of ga je verdoven door middelen te gebruiken, of je ontwikkelt een manier van coping die leidt tot psychische problemen zoals borderline of schizofrenie (Maté 2022). Het lastige is: aan

de buitenkant zie je de pijn niet die mensen met zich meedragen. Aan de buitenkant zie je niet hoeveel leed een mens met zich mee kan torsen.

En zo kan het beeld ontstaan, dat mensen die dakloos raken het 'aan zichzelf te danken hebben' dat ze zwak zouden zijn, verslavingsgevoelig, lui of onverschillig. Er wordt vaak op deze mensen neergekeken, er wordt makkelijk geoordeeld. Dat voegt dan weer pijn toe aan een leven waar het aan leed toch al niet ontbreekt. Iemand in de opvang zei eens: 'Ik betekenen niets.' Zo voelde hij het ook echt, hij had de ervaring dat niemand hem echt wilde horen of zien. Dat niemand hem echt wilde kennen. Hij had de ervaring dat niemand hem serieus nam als hij een instantie belde, terwijl als een begeleider over hetzelfde probleem belde er wel wat mogelijk was.

'Ik betekenen niets' – ik heb de indruk dat meer mensen in de daklozenopvang met dit gevoel rondlopen. Niet veel mensen zeggen het letterlijk zo, maar vaak hebben dakloze mensen de ervaring dat ze niet serieus genomen worden, van niet gezien, gehoord, gekend te zijn. Het wordt dan steeds lastiger om zelf open te zijn, om mensen te vertrouwen. En zo kan dat een negatieve spiraal worden, waardoor iemand steeds meer los komt te staan van anderen en steeds eenzamer wordt.

Mede hierdoor ben ik als geestelijk verzorger in de maatschappelijke opvang van het Leger des Heils steeds op zoek naar verbinding: van mensen met zichzelf, met hun eigen verhaal, met anderen en met God of het Hogere. Die verbinding begint bij erkenning, luisteren, vertrouwen. Het is niet niks, om iemand je verhaal toe te vertrouwen. Maar doordat je het een ander toevertrouwt, wordt het verhaal toeganke-

lijk voor jezelf: je kunt ernaar kijken, je spreekt bepaalde dingen uit, die eerst misschien alleen maar sluimerden. Zo kunnen wensen, dromen en talenten kracht en werkelijkheid krijgen. Zo kun je ook zicht krijgen op je eigen veerkracht. Het is opvallend hoeveel mensen juist door een zware periode zoals dakloosheid, op het spoor komen van een ongekende kracht in zichzelf. Het is voor mij de kunst om open te staan en me te laten verrassen: zowel door de tragiek die mensen hebben doorleefd, als door de veerkracht waarmee mensen het leven aangaan.

> *Het is opvallend hoeveel mensen juist door een zware periode zoals dakloosheid, op het spoor komen van een ongekende kracht in zichzelf.*

Door open te durven staan voor pijn en deze bespreekbaar te maken en te delen met anderen wordt die pijn behapbaar; er valt van een afstand naar te kijken. Ikzelf als geestelijk verzorger moet me kwetsbaar durven opstellen, ik moet die pijn ook aan durven gaan. Door te luisteren naar de pijn van een ander en hier niet van weg te kijken, wordt er pijn in mijzelf aangeraakt. Juist door dit niet uit de weg te gaan, kan er een weg van veerkracht geopend worden.

Een voorbeeld van iemand met veerkracht is Rogier. Hij is 52 jaar en woont nu iets langer dan twee jaar in een laagdrempelige opvang van het Leger des Heils. Dat is een plek waar mensen hun eigen kamer met keuken en badkamer hebben en toewerken naar een eigen woning. Rogier erkent zelf ook wel, dat hij in de maatschappelijke opvang niet de doorsnee-

bewoner is. Hij is iemand die, tussen de soms uitbundigheid, heftigheid of gekheid van anderen, een hele rustige, evenwichtige indruk maakt.

Rogier vertelt over zijn leven, waarin hij uitersten heeft meegemaakt. Hij heeft als freelancer in de bancaire en verzekeringswereld gewerkt en goed verdiend. Zijn toenmalige vrouw werkte bij een reisorganisatie en kon soms gratis overnachtingen regelen in luxe hotels. Zo hebben ze samen genoten van het goede leven en werd het een hobby om in sterrenrestaurants in heel Europa te dineren.

Dit leven kantelde echter, toen er een nieuwe wet werd aangenomen, waardoor het voor banken en verzekeraars erg onaantrekkelijk werd om zzp'ers in te zetten. Het werk van Rogier droogde op en hij kreeg moeite om rond te komen. Dat leverde natuurlijk stress op, waardoor het huwelijk van Rogier onder druk kwam te staan. De financiële problemen hielden aan. Dit leidde tot zoveel spanning, dat zijn vrouw besloot om te scheiden. Dat hakte er in. Rogier moest het huis uit, woonde een tijd bij zijn ouders, daarna een tijd bij vrienden op de bank, maar dat was allemaal niet voor langere tijd houdbaar. Dus na verloop van tijd meldde Rogier zich bij de gemeente voor een plek in de daklozenopvang.

Die tijd was zwaar. Het was al een hele stressvolle tijd geweest en de scheiding was een grote klap. Op dat moment zag Rogier het echt niet meer zitten, hij kon niet meer, was op. Hij maakte in feite een enorm rouwproces door.

Dat is iets wat ik veel zie bij mensen die ik in de opvang spreek: er is iets gebeurd in het leven, waardoor alles op z'n kop kwam te staan. Dat kan een scheiding zijn, of het overlijden van een

dierbare, het verlies van werk. De pijlers waar je leven op gebouwd stond gaan wankelen. Soms waren andere pijlers al een beetje wankel. Dan kan alles nog wat sneller in elkaar storten.

Rogier had het geluk dat hij ouders en vrienden had bij wie hij terecht kon, maar dat ging niet eindeloos. Hij kwam in de nachtopvang terecht en gek genoeg was die tijd juist wel goed: hij had een aantal jaren moeten ploeteren, met rondkomen, met bankhoppen, en nu kwam er wat rust. Er hoefde even niets meer. Rogier kon op adem komen.

In de nachtopvang kwam Rogier in een nieuwe wereld terecht. Hij leerde bijzondere mensen kennen. Hij vertelt dat hij daardoor ook wel anders naar de wereld is gaan kijken: 'Het zijn echt niet allemaal slechte mensen. Dat wist ik van tevoren ook al wel, natuurlijk. Maar je ziet vooral mensen, die niet bij machte zijn, of het niet kunnen overzien, om wat structuur in hun leven aan te brengen.'

Rogier ging zelf op een bijzonder kalme manier om met de hectiek en gekte die je soms tegenkomt in de maatschappelijke opvang (hier bedoel ik de nachtopvang waar hij verbleef, voordat hij bij het Leger des Heils kwam wonen). Soms uit de hoogte bejegend worden door medewerkers, psychische problematiek van zaalgenoten, ruzies om lampjes en open ramen in een gedeelde slaapkamer; hij ging er allemaal met rust en kalmte op in. Hij leerde veel nieuwe mensen kennen, deed vriendschappen op en ontmoette zijn huidige vriendin in de opvang.

Inmiddels is Rogier in rustiger vaarwater terechtgekomen. Hij woont nu ruim twee jaar in de laagdrempelige opvang, waar hij een eigen studio heeft. Hij heeft vrijwilligerswerk

in de grafische vormgeving dat hij graag doet, goede vriendschappen en een steady relatie. Hij hoopt eind dit jaar een eenmalige aanbieding van de woningbouw voor een woning te krijgen. Rogier heeft de tijd, ruimte en rust in de opvang nodig gehad: niet hoeven werken, niet constant targets halen en op de toppen van je kunnen functioneren, maar tijd om te reflecteren. Tijd om te laten bezinken wat hem overkomen is, zijn eigen rol hierin te zien en om aan zijn gezondheid te werken. Rogier is aan de slag gegaan met zijn overgewicht, is al veel kilo's kwijt en kan inmiddels weer zelf lopend, zonder scootmobiel, de deur uit.

Bij Rogier zie ik veel zelfreflectie en bereidheid tot groei. Hij wil ook steeds in contact blijven met mensen en het gesprek aangaan. Dit is een grote kwaliteit. Deze kwaliteit helpt enorm in herstel, op allerlei terrein: persoonlijk en maatschappelijk. Gelukkig is dit bij meer mensen het geval, zoals bij Jan.

Jan (63 jaar) is dakloos geraakt, doordat hij te veel spullen verzamelde in zijn huis en het overzicht over zijn rekeningen kwijtraakte; hij kroop in zijn schulp en de problemen stapelden zich op. Jan heeft geen gemakkelijke jeugd gehad. Op zijn achtste is hij uit huis geplaatst en in een internaat terechtgekomen. Hij was een einzeltgänger en werd gepest door andere kinderen. Hij voelde zich nergens thuis of veilig. En hij kropte alles op in zichzelf.

Juist doordat hij zijn huis kwijtraakte, is op dat terrein van alles in gang gezet; Jan is met hulp van anderen aan de slag gegaan met zichzelf. Hij heeft ontdekt dat hij autisme heeft en krijgt daar begeleiding bij. Hij leerde om zijn emoties te delen, om gesprek hierover aan te gaan. Hij

leerde dat hij het niet alleen kan en hulp mag vragen. Jan heeft inmiddels zicht op een huis in een senioren-appartement, waar veel aandacht is voor elkaar en gezamenlijke activiteiten. Juist deze hele, ook zware en moeilijke periode van dakloosheid, heeft dit op zijn pad gebracht.

Het is opvallend dat een zware periode als dakloosheid juist kan leiden tot zelfinzicht en groei.

Dit hoorde ik ook van Bas (44 jaar). De periode van dakloosheid die hij meemaakte was rauw en heftig, maar tegelijkertijd ook avontuurlijk en leerzaam. Het was steeds zoeken naar een plek om te slapen, overal weggestuurd worden, om dan een slaapplek te vinden in een park; waar het dan erg koud was. Hij heeft kou en pijn geleden, maar hij heeft ook veel interessante mensen ontmoet en vriendschappen gesloten.

Bas heeft een aantal dingen ontdekt over zichzelf in deze periode van dakloosheid. Hij heeft ontdekt dat hij voor zichzelf op kan komen als het nodig is, dat hij van zich af kan bijten en dat dit ook effect heeft. Hij heeft ontdekt dat hij veel meer kracht in zich heeft dan hij dacht, dat hij hier doorheen kon komen.

Nu woont Bas alweer een tijdje in de laagdrempelige opvang. Hij kan terugkijken en zien dat hij eerst nog heel erg in de overlevingsstand stond: hij heeft op straat geleerd om mensen in te schatten, om na te gaan of iemand wel te vertrouwen was. Eenmaal in de laagdrempelige opvang bleef hij dat eerst nog steeds doen, zonder dit echt bewust door te hebben: hij was steeds op zijn hoede. Gaandeweg ging hij dit bij zichzelf zien en nu merkt hij dat hij zich stap voor stap steeds meer open kan stellen, dat de

meeste mensen wel oké zijn en best prima te vertrouwen zijn. Zo ziet Bas ook dat hij onderweg is en dat het leerproces van jezelf leren kennen een heel leven doorgaat.

Er komt nu ruimte voor Bas, om hernieuwd te kijken naar zijn ervaringen in zijn jeugd. Zijn ouders konden er niet op de goede manier voor hem zijn. Nu wil hij dit vanuit het perspectief van zijn ouders kunnen begrijpen, hij beseft dat ze waarschijnlijk niet anders konden en het wel goed bedoeld hebben. Dat helpt om dit alles een plek te geven. Hij beseft ook dat hij best nog wat innerlijk werk te doen heeft. Dat is niet makkelijk, het is nog zoeken naar het goede moment. Maar gaandeweg, nu er steeds wat meer rust in zijn leven komt, is er ruimte voor persoonlijke ontwikkeling en groei.

In mijn werk gaat het keer op keer om mensen zien. Om een ander echt willen zien en willen kijken naar wat die ander in zijn mars heeft. Zien welke mogelijkheden er zijn. Het kan veel pijn doen als je niet op waarde geschat wordt.

Dat vertelt iemand die ik spreek in de Dag- en Nachtopvang: hij heeft meermaals te horen gekregen dat hij niet zou kunnen werken. Dat raakte hem, het ontmoedigde hem; hij geloofde minder in zijn eigen kunnen, terwijl hij al een moeilijke periode in zijn leven doormaakte. Inmiddels heeft hij de ervaring dat hij vijf maanden lang fulltime gewerkt heeft: hij runde zelfstandig een kleine winkel en kreeg daar enorm veel voldoening van. Hij heeft geleerd dat andere mensen hem hebben onderschat en dat hij, zodra hij zichzelf niet meer onderschatte, tot veel meer in staat was dan hij eerst dacht.

Dit is ook wat George Scholte (2022), gepensioneerd justitiepastor, beschrijft over mensen in detentie. Hoe zij vaak niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk, in hokjes worden gezet. Hoe er vaak zwart-wit gekeken wordt en snel geoordeeld wordt, waardoor mensen weinig kans krijgen om te herstellen of hun mogelijkheden te ontplooiën. En dat dus, als er wel oog is voor de veerkracht van mensen, er veel meer mogelijk blijkt te zijn op gebied van groei en herstel dan iedereen om hen heen dacht.

Het is met mensen misschien net als met zo'n klein zaadje, waarin allerlei mogelijkheden besloten liggen. Een kastanje heeft alles in zich om een kastanjeboom te worden, maar zo'n kleine kastanje heeft wel een goede omgeving nodig, een voedingsbodem en voldoende zonlicht en water. Zo is het ook met mensen: we hebben enorm veel talenten, veerkracht en mogelijkheden in ons liggen, maar soms zijn deze diep weggestopt door ingrijpende ervaringen. Dan is er een voedingsbodem nodig, een open blik en een luisterend oor, iemand om mee te delen, steun te krijgen en aangemoedigd te worden, ook uitgedaagd en bevraagd te worden, zodat iemand kan groeien.

> Als er wel oog is voor de veerkracht van mensen, blijkt er veel meer mogelijk te zijn op gebied van groei en herstel dan iedereen dacht.

De Canadese arts Gabor Maté (2022) beschrijft dat we in onze cultuur gewend zijn om vooral medisch-technisch te denken en problemen tot het fysieke te reduceren. In geval van somberheid of gedragsproblemen wordt bijvoorbeeld al gauw naar medicatie gekeken en niet naar de onderliggende oorzaak van de problemen, die

vaak ligt in ingrijpende, traumatische ervaringen in het verleden. Hij breekt een lans voor het meenemen van het geestelijke perspectief, voor oog hebben voor iemands levensverhaal en de verborgen pijn die daarin vaak opgesloten ligt. Hij stelt voor dat we holistisch kijken, naar de hele mens met zowel alle pijn als alle talenten en mogelijkheden die iemand heeft. Om voorbij hokjes of diagnoses te kijken. Een open blik begint met openheid ook naar onszelf, ons eigen verhaal en onze eigen pijn. We hebben allemaal onze kwetsbaarheden en pijnpunten, meer of minder, groter of kleiner. Wij kunnen als pastores en geestelijk verzorgers voorop lopen in het erkennen van deze pijn in onze eigen verhalen en die van anderen. Zodat er een cultuur mag groeien van luisteren, openheid en kwetsbaar durven zijn. Door met elkaar te delen, kunnen onze wonden helen.

Zo zijn we uiteindelijk allemaal toch niet zo verschillend: elk met ons eigen verhaal en eigen pijn, onze eigen trauma's, we zijn allemaal kwetsbare mensen. Als we daarin elkaar ontmoeten, in die kwetsbaarheid en oprechtheid, dan kan er veel gebeuren. Dan kan iemand in een hele moeilijke, onzekere periode juist zicht krijgen op de eigen talenten, veerkracht en mogelijkheden. Dan kan een zware tijd leiden tot een onvermoed nieuw begin.

*Kan jij het hebben,
Als niemand anders,
Dat ik geen licht geef, niet warm ben,
Dat ik niet mooi ben, niet veel
Dat geen bron ontspringt
in mijn diepte
Dat ik alleen dit gezicht heb,
geen ander.*

*Ben ik door jou, zonder schaamte,
gezien, genomen,
door niemand minder?
Zou dat niet veel teveel waar zijn?
Zou dat niet veel teveel waar zijn?*

(Oosterhuis & Van der Loo 2005)

Noten

- 1 Ik deel deze ervaring met George Scholte, die hierover schrijft als het gaat om mensen in detentie, in zijn boek *Mensen in hokjes* (2022). Het is opvallend dat vrij veel mensen in de maatschappelijke opvang wel eens (of meermaals) in detentie hebben gezeten.
- 2 Dit wordt fantastisch verwoord en verbeeld in een kort animatiefilmpje met de woorden van Brené Brown over empathie: <https://www.youtube.com/watch?v=1Ewgu369Jw>

Literatuur

- Maté, G. (2022). *De mythe van normaal: Over trauma, ziekte en heling in een toxische maatschappij*. Utrecht: AnkhHermes.
- Oosterhuis, H. & Van der Loo, S. (2005). Ken je mij. In: *Licht*. Amsterdam: Terra Lannoo.
- Scholte, G. (2022). *Mensen in hokjes: Kritische beschouwingen van een gevangenispastor*. Utrecht: Eburon.

<https://handelingen.com/>

• **Actuele agenda en archief**

De vertrouwde website www.handelingen.com biedt actuele berichten, tips en aankondigingen, samen met een overzicht van alle verschenen edities (ook uit eerdere jaargangen, teruggaand t/m 1995), artikelen, literatuurberichten en beeldmeditaties. Ook kunt u daar het nieuwste nummer digitaal lezen en in geheel doorbladeren. Bovendien wordt hier de agenda bijgehouden met studiedagen, cursussen, symposia en andere activiteiten in het kader van praktische theologie en religiewetenschap.

<https://tijdschrift.handelingen.com>

• **Open Access**

Handelingen is digitaal beschikbaar via Open Access. Alle edities van *Handelingen* en ook losse artikelen (vanaf 2019) zijn gratis online beschikbaar. Hiervoor gaat u naar www.tijdschrift.handelingen.com. Verder vindt u daar informatie over de redactie, het indienen van een artikel en het bestellen van het nieuwste nummer via printing on demand.

• **KU Leuven en Open Journals**

De nummers van *Handelingen* worden ook opgenomen op de website van KU Leuven met een korte beschrijving van de thema's en de artikelen, inclusief links daarnaar op Open Journals.

• **Nieuwsbrief**

Op beide websites kunt u zich ook inschrijven voor de e-mailniewsbrief van *Handelingen* en Radboud University Press die bij publicatie van elk nieuw nummer verschijnt.

Aanhangers van de weg

God vinden in de gevangenis

In gevangenissen gebeurt God en is er op verschillende momenten sprake van kerk. In een soort oer- of basisvorm zoals in den beginne toen christenen nog 'aanhangers van de weg' heetten. Door met elkaar te bidden, te zingen en van elkaar te leren tijdens kerkdiensten, gespreksgroepen, individuele gesprekken waarin we – gedetineerden, collega's van andere disciplines, vrijwilligers en ik als rooms-katholiek geestelijk verzorger – het leven met elkaar delen.

Misschien gebeurt kerk wel het meest indringend daar waar gedetineerden ook veel met (kerk)vrijwilligers samenwerken en in aanraking komen. Waardoor existentiële uitwisseling mogelijk is, verschillende zienswijzen worden ingebracht, zodat er ruimte ontstaat voor werkelijk iets nieuws dat permanent in ontwikkeling is, als een *creatio continua*. Vanuit het gelovige perspectief dat God ons allemaal, gedetineerd of niet-gedetineerd, een kans biedt op een nieuw narratief, hoe diep we misschien ook weggezakt zijn in ellende en kwaad. Overal waar de blijde boodschap klinkt van hoop en nieuw leven, van iemand die het lukt de weg terug te vinden naar leven en dus opstaat, daar *gebeurt* God.

Maar deze kerk en God in actie in de penitentiare inrichting (PI) zien we niet zomaar. We hebben hiervoor een Don Quichot-achtige kijk op de werkelijkheid nodig (Halik 2023, 219). Een

blik die vervuld is met geloof, hoop en liefde. Deze blik ziet meer dan de misschien realistischere maar ook plattere blik van Don Quichots hulpe Sancho Panza. De armoede van Panza's zienswijze is dat deze van iedere verbeelding is ontdaan. Daar waar knecht Panza in Cervantes roman *Don Quichot* een 'smoezelig plattelandsmeisje' ziet als hij naar Dulcinea del Toboso kijkt, ziet Don Quichot in haar een 'jonkvrouw'. Don Quichot durft te dromen, bij hem is ruimte voor een visioen, hij heeft oog voor de (latent) aanwezige potentie, schoonheid en het goede dat schuilt in Dulcinea.

Zelf voel ik me verwant met Don Quichot en zijn in vele ogen dwaze manier van kijken. Ik weiger in een gedetineerde alleen maar een dader te zien. Concreter: in de zogenoemde koele moordenaar die voor me staat zie ik óók een talentvolle zanger en liefdevolle vader, die ernaar snakt zijn rol als papa weer op te pakken en het onomkeerbare verschrikkelijke leed dat hij toebracht ongedaan te maken. Een voor het leven beschadigde mens die een tweede

< Johannes Wickert, 'Ezame avond', 100x75cm

kans verdient en altijd meer is dan zijn daad.

Het verschil tussen een moordenaar en een mens die een moord heeft begaan is cruciaal. Dit is iets wat ik al jaren herhaal sinds ik geestelijk verzorger ben. Expliciet draag ik dit uit in mijn kerkdiensten, gespreksgroepen en individuele gesprekken. Altijd nog roept het veel op. Misschien wel het meest bij de gedetineerden zelf, maar zeker ook bij collega's en vrijwilligers. Ik probeer met liefdevolle belangstelling te kijken naar wat volgens theoloog Erik Borgman vaak de aandacht niet waard gevonden wordt en waarin 'verborgen en ongekende schoonheid, goedheid en waarheid' schuilt (Borgman 2020, 12-13).

Misschien zou je dit ook wel de dwaze blik van het christendom kunnen noemen. Het christendom dat iets moois ziet in wat op het eerste oog een afzichtelijk zootje is en met

> De dwaze blik van het christendom, dat iets moois ziet in wat op het eerste oog een afzichtelijk zootje is.

haar blik de verhoudingen op zijn kop zet, prikkelt en schuurt. Met alleen de oppervlakkige blik van Panza vallen delinquenten simpelweg samen met hun daad, met als consequentie ook dat je met hen weinig hoeft aan te vangen, zij moeten simpelweg 'zitten'.

Met de dwaze blik van Don Quichot – die we volgens de Spaanse filosoof Miguel de Unamuno (1864-1936) een 'waarlijk christelijke ridder' kunnen noemen, Halík haalt hem aan in zijn boek – kan ik voortgaan op Borgmans omschrijving (Halík 2023, 219). En in gedetineerden mensen zien van de weg, veelal arm en van de straat, de onderkant van de samen-

leving, voor wie Jezus een voorkeursoptie had, mensen die zelf bronnen van wijsheid zijn. Mensen bij wie Jezus zich thuis voelde en naast wie hij stierf aan het kruis.

Ik zag de mannen van de straat ook ik in mijn vorige baan als buurtpastor. Ik kwam ze daar in de wijk tegen en bezocht hen in hun thuissituaties. En soms mocht ik hen 'binnen' opzoeken via mijn huidige justitiecollega's. Omdat soms niemand hen meer bezocht omdat hun eigen familie zich van hen had afgekeerd, dood was of in een ver buitenland woonde of omdat bezoeken simpelweg te duur was. Mannen die bezig waren met overleven in de achterstandswijk waarin ik was aangesteld vanuit de rooms-katholieke parochie en een oecumenisch Inloophuis.

Buurt- en straatpastoraat gelooft in mensen

Als ze weer eens binnen zaten kon ik met hulp van de lokale Parochiële Caritas Instelling geld storten op de rekening courant, zodat ze wat shag of eten kon kopen in de gevangenis. Of ik kon vervoer regelen met hulp van deze fondsen zodat familie de ingezetenen ook eens kon bezoeken. Ook was het mogelijk als bemiddelaar (diaconaal werker) te fungeren wanneer de wijkbewoner met ontslag ging, dan gingen we samen naar het gemeenteloket om hem daar aan te melden voor de eerste maand bijstand zodat hij niet meteen weer platzak op straat zou belanden zonder enig vangnet. En zo betrok ook het Veiligheidshuis me bij deze ex-gedetineerden, waar ik intensief samenwerkte met de wijkagenten, zorgcoördinatoren en gemeentelijke zorg- en veiligheidsambtenaren.

Huidige collega's van buurt- en straatpastoraat kloppen zo een paar keer per jaar aan voor

bezoek aan een van hun pastoranten die nu bij mij of een collega binnen zitten. En zo is die cirkel weer rond. Ook zij hanteren de dwaze blik van Don Quichot en blijven – soms tegen beter weten in – hun pastoranten van de straat trouw.

Regelmatig hoor ik van deze gedetineerden over hun positieve ervaringen met collega's die buiten – op straat – ervoor hen waren en zijn. En soms gaan die ervaringen decennia terug zoals het geval van een meneer die met zijn moeder nog was opgevangen door de Utrechtse zusters Augustinessen in wat we nu een blijf-van-mijn-lijf huis noemen. Door deze ervaringen meldde hij zich in de gevangenis meteen bij de pastor. Wat hem zo positief stemt over de zusters? Dat ze *gezien* werden door hen en dat ze mochten ervaren wat het betekent en doet als iemand in je *gelooft*.

Herbronning van het geloof

Wat maakt het nou zo belangrijk dat wij ons Don Quichots dwaze blik eigen maken voor het werken in gevangenissen met gedetineerden? Dat we mensen en Gods schepping recht blijven doen om wat ze zijn, ook als ze gedetineerd raken: beeld van God met een onvervreemdbare menselijke waardigheid.

Met Don Quichots blik kunnen we waarnemen wat er voor moois en goeds gebeurt in de gevangenis naast de ellende en uitzichtloosheid. We kunnen er God volop vinden en kerk in actie bezig zien, op weerbarstige, soms heftige wijze, vol armoede en overleefstrijd, in een pure vorm – ontdaan van alle opsmuk. En aan deze manier van kerk zijn kunnen we ons geloof herbronnen. En hier dus inspiratie uit putten voor ons christen zijn.

De PI als vindplaats van God

Onderstaand schets ik in vogelvlucht hoe kerk er in de PI uitziet en hoe deze plek vindplaats is van God. Dit doe ik aan de hand van de vier concepten van kerkopbouw van Tomás Halík (2023, 219-233).

Volk van God dat pelgrimeert

Veel gedetineerden die net binnenkomen hebben nog een hele weg te gaan, zij zijn onderdeel van het Volk van God dat onderweg is. Van gevangenschap naar zichzelf weer vrij maken. Hun exodus. Van de slavernij van Egypte op weg naar het Beloofde Land. Van zich los maken van hun verslaving, schuldgevoelens van het leed dat ze anderen hebben aangedaan, het vastzitten in oude patronen en demonen.

> *Deze weg beleven gedetineerden die naar de bajeskerk gaan en de activiteiten hier omheen.*

Deze weg beleven gedetineerden die naar de bajeskerk gaan en de activiteiten hier omheen, zoals individuele gesprekken en trainingen. Waar ze maatjes (vrijwilligers, professionals, medegedetineerden of dierbaren van buiten) treffen, die een stuk met ze mee oplopen als een Emmaüsganger (Lucas 24). Een proces van vallen en opstaan, dat leidt van de vleespotten van Egypte door de woestijn richting vrijheid.

Vaak slaan ze een nieuw hoofdstuk in wanneer ze de bajes verlaten met een gezamenlijke zegen bij hun laatste viering wanneer ze met ontslag gaan. Als gedetineerden dat willen kunnen ze gekoppeld worden aan iemand van stichting Kerken met Stip, die samen met hen een kerk zoekt waar ze buiten ook bij kunnen

aansluiten en waar ze zich thuis voelen. In de praktijk blijkt het nog niet zo'n makkelijk proces een passende kerk te vinden. In veel gevallen gaat de pelgrimstocht buiten voort zonder (vaste) kerk voor de ex-gedetineerde. Makkelijk hervinden ze wel aansluiting bij collega's van het laagdrempelige buurt- en of straatpastoraat en steeds meer bij kerken van de pinkstergemeenschap.

Kerk als school van het leven

In de bajeskerk en in gespreksgroepen leren gedetineerden, geestelijk verzorgers en vrijwilligers van en aan elkaar. Ineens komt bij een door jaren gevangenisstraf geharde gedetineerde binnen wat apostel Paulus leert aan de christenen in Korinthe: je kan over al het geld van de wereld beschikken, maar als je de liefde niet hebt heb je niets (vrij naar 1 Korinthe 13,1).

Hoe dat ineens binnenkomt? Door de zelf gecreëerde bewustwordingscursus onder de naam *Zwarte Schuur* (naar het gelijknamige boek van auteur Oek de Jong). In deze training gaat het erover dat iedere gedetineerde slachtoffers maakt. Denk maar aan zijn vrouw en kinderen wiens leven finaal op hun kop staat sinds hij binnen zit. Hij is ze aan het kwijtraken en al het geld van de wereld kan ze niet terugkopen, dat beseft hij ineens. Het ware goud zijn zij en is niet de wereld van drugs. Die weg is de weg van duisternis en kwaad, dat ziet hij nu.

Hij vecht voor zijn relatie, uit alle macht probeert hij de sleutel te vinden om zijn harnas voor zijn vrouw en kind uit te kunnen doen, zodat er toekomst voor hen kan zijn. Doodeng vindt hij deze kwetsbare houding, maar hij weet dat dit de weg ten leven is voor hem. Dat wat eerst als zwak voelde begint nu zijn sterkte

te worden. Met zijn nieuwe zelf is hij nu hard bezig, ook met hulp van collega's uit andere disciplines, zoals psychologen en een vrijwilliger van Gevangenezorg.

Kerk als veldhospitaal

In de PI zitten veel beschadigde mensen die proberen te helen in de kerk en bij de activiteiten van de geestelijk verzorgers. Dit zijn daders, slachtoffers, of beide tegelijkertijd. En (met en) door hen zijn op hun beurt veel mensen beschadigd. Een enkel delict zorgt vaak voor tientallen slachtoffers. Wij, vrijwilligers en geestelijk verzorgers, vangen hen op in ons veldhospitaal dat zich midden in de frontlinie van al het geweld bevindt binnen de gevangenis en onze samenleving.

> Beschadigde mensen die proberen te helen in de kerk en bij activiteiten van geestelijk verzorgers.

Als man van de kerk trek ik hierbij op met een groep collega's om de mensen in het veldhospitaal zo goed mogelijk te kunnen verzorgen en helen. Deze hulp en samenwerking komt van allerlei disciplines: verpleegkundigen, case-managers, psychologen, psychiaters, afdelingspersoneel van de gedetineerden, beveiligers, afdelingshoofden en directie. Samen werken we aan herstel.¹

Kerk als plaats van ontmoeting en gesprek

De bajeskerk in het stiltecentrum is een belangrijke ontmoetingsplek voor de gedetineerden. Waar ze kunnen bidden, zingen en zich gelovig kunnen voeden door liturgie. Hier kunnen ze samen goede dingen doen, zoals

zich inspinnen voor eenzame ouderen met het jam-maakproject van vers fruit of het voedsel inzamelen voor armen van de lokale Voedselbank. Een groepje gedetineerden musicceert hier onder begeleiding van een muziekvrijwilliger. En wekelijks komen hier koren van buiten langs waar de bajesband aan mee kan doen om de zondagse diensten muzikaal op te luisteren.

De kerk is een plek waar gedetineerden geraakt worden, doordat er mensen zijn die vrijwillig naar de gevangenis gaan om hen op te zoeken op hun vrije dag. En op hun beurt worden vrijwilligers geraakt door de verhalen van de ingezetenen. Het bezoek geeft hun een ander beeld van een stuk samenleving waar ze eerder alleen van wisten via de televisie. Vaak vragen ze of ze nog wat voor de gedetineerden kunnen betekenen. Deze ontmoetingen zetten mensen in beweging, ook buiten de muren van de gevangenis waar het verhaal verder gaat op verjaardagen en diaconaal betrokken clubs.

Kortom: 'binnen' en 'buiten' begeisteren elkaar in de bajeskerk en activiteiten eromheen, doordat aanwezigen de dwaze bril van Don Quichot dragen en zo in elkaar het mysterie kunnen zien dat we van godswege zijn. Blijde Boodschap gebeurt er. Daar waar wij opstaan uit ons graf (gesloten celdeur) en weer mee gaan doen aan het leven. Daar waar ons hart brandt wanneer we God herkennen in de ander wanneer we een stukje met elkaar meelopen, zoals de Emmaüsgangers Christus herkennen (Lucas 24) als eerste mensen van de weg. <

Noot

1 Denk hierbij ook aan re-integratie of hersteltrainers/consulenten. Dagelijkse samenwerkingspartners zijn bemiddelaars van Perspectief herstelbemiddeling, Reclassering, Gevangenenzorg, Eigen Kracht Centrale, Prison Watch, Exodus.

Literatuur

- Borgman, E. (2020). *Alle dingen nieuw. Een theologische visie voor de 21ste eeuw*. Utrecht: KokBoekencentrum.
- Halik, T. (2023). *De namiddag van het christendom. Op weg naar een nieuw tijdperk*. Utrecht: KokBoekencentrum.

Wat de rauwe kant van de straat ons leert

Het is vrijdagmiddag laat als thuis de telefoon gaat. Een Leidse inwonerster bekommert zich al een tijd over een meneer die buiten slaapt en maakt zich zorgen. Ze had een matras voor hem geregeld voor in de parkeergarage waar hij sliep en ze zocht hem regelmatig op. Ze dacht dat hij uit Engeland kwam. De laatste dagen oogde hij verward. Hij had al in tijden niet gedoucht maar nu had hij ook zichzelf bevuild. Hij kon ook niet bij een hotel terecht om te douchen, laat staan in de bus of ov. Er was iets nodig ...

Konden wij iets doen of betekenen?

Personen buiten Nederland komen niet in aanmerking voor de reguliere nachtopvang. Hij zou naar een andere stad kunnen met een open opvang, eigenlijk alleen in de grote steden zoals Rotterdam, Den Haag en Amsterdam. Leiden heeft 120.000 inwoners, maar kan zich geen douche veroorloven voor de mensen die buiten de 'regeltjes' of categorieën vallen? Ik ging een rondje bellen in mijn netwerk en deed een oproep op sociale media. Na wat sparren met een collega dachten we aan een kerk die een opvangplek voorbereidde. De op te vangen vluchtelingen waren er nog niet, dus zouden we?

En ja! Via sociale media kwamen er mensen met schone kleding en door de kerk werd nog wat ondergoed gekocht.

Net voor sluitingstijd van De Bakkerij loopt een Afrikaanse dame binnen, in tranen. Ik laat haar met een kop thee en tissues even bijkomen en haar verhaal doen. Ze vertelt dat ze al twee weken van instantie naar instantie gaat en doorverwezen wordt. Vanwege LHBTIQA+-berichten op haar sociale media en haar activisme daarvoor wordt zij, met haar jonge kinderen, hier in Leiden met de dood bedreigd. Ze is tijdelijk in Leiden voor een eenjarige master ... maar wat nu? Als ze teruggaat naar haar land van herkomst wordt ze door de politie opgepakt en binnenkort verloopt haar studentervisum.

Ik leef met haar mee en zie haar verdriet, haar vragen. 'Wat zou je willen?' vraag ik. En samen kijken we naar tijdelijke opvang en vervolgmogelijkheden. Ik zou haar zo graag een kerkgemeenschap gunnen die haar op kon vangen.

Na de eerste dingen in gang gezet te hebben, vertrekt ze, neemt mijn handen in haar handen en zegt: 'You are the first person in those two weeks who actually listened to me.'

< Johannes Wickert, 'Avondmaal van de volkeren', 220x140cm

Voorbeelden van hulpvragen zoals bovenstaande komen wekelijks binnen bij ons diaconaal centrum De Bakkerij in Leiden. In de praktijk weten allerlei instanties, inclusief ziekenhuis, gemeente en politie en tientallen sociale partners ons te vinden als 'laatste redmiddel' of plek van hulp, juist daar waar de voorzieningen van een gemeentelijke overheid of de sociale partners tekortschieten, ontoereikend zijn of niet van toepassing voor bijzondere doelgroepen.

Ik begin bewust mijn verhaal met deze concrete voorbeelden omdat ze 'smoel', gezicht, geven aan de mensen die buiten de boot vallen. Het hebben van een diaconaal centrum in je stad is een laagdrempelig voorportaal, een soort luxe – een plek van presentie en hulp die in een kerk lastiger uit te voeren is. Wij zijn zes dagen per week open en hebben ervaring, expertise en een netwerk opgebouwd die als kerk lastiger, maar niet onmogelijk, voor elkaar te krijgen is.

De mensen die bij ons komen zijn trouwens ook niet allemaal mensen die zich automatisch in een kerk welkom voelen. De kerk met haar populatie van gemiddelde burgers, verzorgd geklede mensen die weten '*hoe het heurt*' is onderdeel van de systeemwereld, de wereld met privileges en macht.

Ons diaconaal centrum positioneert zich meer in de marge van de samenleving, waarin het 'welkom zijn' onze belangrijkste kernwaarde is. Als je het bijbels-theologisch beziet dan zijn de kerken de tempels in Jeruzalem, met hun ongeschreven regels en richtlijnen, en zitten wij als presentiewerkers in dit centrum aan de poort van de stad: voor een ieder die er niet in mag, die onderweg gestrand is of een pleisterplaats nodig heeft. Of zijn we zoals Rachab

met het scharlaken koord om mensen binnen te halen die op een of andere wijze buitengesloten worden, niet gezien worden of gehoord. Niet welkom in de stad.

> *Als presentiewerkers zitten we aan de poort van de stad: voor een ieder die onderweg gestrand is of een pleisterplaats nodig heeft.*

Als predikant zit en beweeg ik me in beide werelden, die van de systeemwereld met haar zichtbare, aanwezige macht en die van de straat en de mensen zonder hoop, de *not-haves*. Ze zijn ooit in hun leven gestruikeld, verward geraakt in een web van problematiek en hulpverlening, of moesten vluchten, zochten naar een plek met schijnbaar betere kans op werk en leven. Ik moet denken aan wat Tim 'S Jongers zegt over de eigenheid van mensen met armoede: 'Het is als een ander land met een andere taal, cultuur en context, zoals China' en mensen in leidinggevende of beleidmakende posities zonder ervaring met armoede, doen alsof ze reisleader in dat exotische land zijn, zonder er ooit geweest te zijn.

Soortgelijk hoor ik van veel diaconieën en kerken de vraag: 'Hoe kom ik in contact met mensen uit deze leefwereld of hoe kunnen we laagdrempelig hulp bieden aan deze groep?' In de kerken uit onze regio Leiden hoor ik dat er vanuit gemeenteleden ook schaamte of angst is om met deze vragen bij een diaconie aan te kloppen. En de gemiddelde kerkgemeenschap zal in mindere mate mensen uit deze leefwereld in hun kerk hebben, migrantenkerken uitgezonderd.

En ook ik gun de mensen die bij ons om hulp vragen een gemeenschap of kerkgemeenschap

die als *familia Dei* elkaar steunt en ondersteunt. Hoe komen deze werelden bij elkaar? Welke bruggen kunnen we slaan, welke vormen kunnen een opening bieden en welke mensen kunnen als 'bruggenbouwers' fungeren? Wat als wij, in onze kerken en plekken van zorg, macht en beleid leren van deze verhalen over de rauwe werkelijkheid, deze verhalen delen, de mensen leren kennen, opnemen in onze gemeenschappen en hen zo betere zorg bieden?

> In een gesprek ondervind je hoe rauw en weerbarstig het verhaal van de ander kan zijn.

Het begint bij bewustwording en het leren kennen van de leefwereld van de mensen van de straat, of de rauwe kanten van het leven. De mensen die bij ons diaconaal centrum binnenvallen, vertellen vaak over de rafelige en rauwe kant van het leven. Hoe het misliep, of hoe bestaande voorzieningen tekortschieten. Hoe het soms allemaal net niet lukt en er geen familie of netwerk is. Dat als er problemen zijn of ernstige armoede dit vaak al langer aan de hand is en mensen op den duur steeds meer geïsoleerd raken en geen beroep meer kunnen doen op familie, vrienden of netwerk. En sommige groepen mensen beginnen in Nederland al zonder netwerk, als ze als vluchteling of arbeidsmigrant hierheen komen, of kunnen nergens aanspraak op maken als ongedocumenteerde of dakloze arbeidsmigrant en vallen buiten het sociale vangnet van Nederland.

Tegelijkertijd ondervind je in het gesprek hoe rauw en weerbarstig het verhaal van de ander kan zijn. Meestal een topje van de ijsberg van persoonlijk leed, escalatie aan problemen, hulp

die tekortschoot en wanhoop. Het daarmee uithouden en op je handen blijven zitten, is misschien nog wel het lastigste van het verhaal. Het belangrijke van 'op je handen zitten' is dat je de autonomie en kracht bij de ander laat en in de relatie blijft met hem of haar in plaats van een kortetermijnoplossing die mogelijk tekortschiet.

In dat opzicht ontdekte ik een wijsheid uit de oudtestamentische wetten uit Leviticus en Deuteronomium hoe om te gaan met de armen. Het doel van deze leefregels en wetten was om mensen die door armoede niet mee kunnen doen in de maatschappij, weer volledig deel te laten uitmaken van de gemeenschap. Dat is een cruciaal punt en wellicht nog wel belangrijker dan armoedeverzachting, oplossing of 'goed doen vanuit kerken'. Het relationele aspect, trouw, met elkaar optrekken en op pad gaan en het met elkaar uithouden, is belangrijk om te onderstrepen in het diaconale werk.

Daarnaast maken de wetten in Leviticus duidelijk dat de zorg voor de arme mensen tot een onderdeel van het dagelijks leven en een zaak van iedere Israëliet persoonlijk is. Niet van de specialistische diaconale centra, of diaconie, of voorzieningen in de stad alleen! Nee, van ieder burger, lid van de geloofsgemeenschap.

En dat is deels lastig in een samenleving waarin de bubbels waarin wij leven smaller zijn dan de oude verzuilde samenleving die wij achter ons gelaten hebben. Waar zijn er nog plekken waar we mensen treffen met een andere opleiding, inkomensniveau, milieu, culturele identiteit, gender of seksualiteit? Soms in de kerk, dorpskroeg of voetbalkantine. Maar vaker en op veel plekken niet. Om die reden hebben wij een jongerenproject waarin wij

jongeren in contact brengen met een 'ervaringsdeskundige' die hen vertelt of rondleidt. Mensen met een psychische aandoening, vanuit dak- of thuisloosheid, een vluchteling. Het kan iedereen overkomen en dat opent ook de deur naar eigen verhalen van jongeren waarin ze over hun kwetsbaarheid of dat van een familielid of vriend delen.

Dat soort openhartige gesprekken, ontmoetingen en ontmoetingsplekken zijn hard nodig. En nodigen ons, als mensen met vaak wat meer stevigheid of stabiliteit (de zeven vinkjes van Joris Luyendijk) om ook ons masker af te zetten. In de werkwijze van de presentie zit een interessante wisselwerking en omkering tussen hulpgever en hulpvrager. En dat merk ik ook in mijn diaconale werk en gesprekken. De openhartigheid en kwetsbaarheid van de mens tegenover je doet ook een appèl op je eigen kwetsbaarheid, je breuken en gebrokenheid. En het daarmee uithouden. Niet vluchten, niet verdoven. Werk en privé worden fluïde en lopen soms door elkaar. Soms komen mensen bij mijn gezin thuis eten, soms ontstaan er vriendschappelijke contacten met mensen die we jarenlang opvangen. Anders dan in de tijd dat ik gemeentepredikant was en meer afstand hield.

Met een Afrikaanse alleenstaande moeder stonden we uitgebreid te koken in onze keuken. Ook haar kinderen hadden, net als mijn adoptiekinderen, te maken met hechtingsproblemen. Tijdens het eten barstte de moeder in huilen uit toen duidelijk werd dat ze niet in onze opvang kon blijven. Haar oudste zoon van 11 troostte zijn moeder en nam de rol van 'man in het huishouden' op zich. Na afloop zaten we wat verslagen bij elkaar. Geen 'happy end' – maar de rauwe praktijk van op de vlucht

zijn en complexe gezinsproblematiek. Niet heel veel anders dan in mijn eigen gezin. En dan toch samen eten, samen huilen, soms samen bidden en in de gebrokenheid elkaar vasthouden, het uithouden. Dat is het enige wat je kunt doen.

Het is ongemakkelijk om het verhaal aan te horen van iemand met een complexe hulpvraag zoals hierboven en op je handen te blijven zitten. Het is een oefening in geduld, in uithouden zonder kant-en-klare-oplossing. Ook van de mensen die in ons diaconale team werken, vergt dat veel. En met name als zij

> Het is een oefening in geduld, in uithouden, zonder kant-en-klare oplossing.

werken met groepen die stelselmatig op weinig begrip, hulp of omzien kunnen rekenen, zoals bijvoorbeeld ongedocumenteerden. Een van mijn teamleden verzuchtte hoe hopeloos en uitzichtloos het voelde voor de ongedocumenteerden die ze begeleidde in één van onze opvanghuizen. Je vecht voor en met hen mee tegen systemen van uitsluiting, je botst met hen tegen muren en regels op. En je moet blijven vechten en doorgaan terwijl het soms uitzichtloos lijkt.

Het lijkt zo weinig wat je kunt doen, maar ik vertel mijn teamleden en vrijwilligers telkens weer hoe belangrijk het is dat zij naast hen staan, luisteren en meevoelen. Dat deze mensen niet alleen staan, gehoord worden. En dat jij vanuit jouw positie soms net iets meer kunt bereiken door je witte huidskleur, je werk, opleiding of netwerk. Het betekent genoeg

Diaconaal Centrum De Bakkerij in Leiden

De Bakkerij is een oecumenisch diaconaal centrum in Leiden en een plek waar mensen al bijna 600 jaar terecht kunnen voor hulp. In 1400 begon de armenzorg op deze plek met een wekelijkse maaltijd 'De Minnepot' en daarna een armenbakkerij en gaarkeuken.

Inmiddels is De Bakkerij een modern kerkelijke hulpverleningsplek als ook een 'goede doelen verzamelgebouw'. De Bakkerij is niet afhankelijk van gemeentelijke subsidies en is zondag tot en met vrijdag open. Ze werken niet op afspraak, met spreekuren of loketten, maar vanuit de presentiemethode, op een aandachtgerichte en relationele manier.

Door deze werkwijze voorzien ze in die meest menselijke behoefte: aandacht, gezien en gehoord worden.

De Bakkerij maakt geen reclame, is voor de doelgroep nauwelijks online vindbaar, maar op straat is De Bakkerij een bekend begrip, verwijzen politie, daklozenopvang en voorbijgangers ernaar. De Bakkerij is laagdrempelig, benaderbaar en vormt een laatste plek voor noodhulp en overbrugging voor mensen met een hulpvraag. Het is een warme plek waar je welkom bent en waar je allereerst als mens wordt gezien, en waar niet de focus ligt op je gebrek, hulpvraag of nood. 'Kom eerst aan tafel met wat koffie of thee en doe je verhaal.' Daarna pas komt de vraag: 'Wat heb je nodig en waarmee kunnen we je helpen?' Dit houdt de regie bij de bezoeker. Zij hoeven niet aan bepaalde categorieën te voldoen, en worden ook niet benaderd met deelcategorieën van hulp. Zo lopen de werkers een tijdje met iemand op, horen het hele verhaal aan en kijken waar ze een eerste stapje de goede richting in kunnen zetten, zodat de beweging weer de goede kant op gaat.

nemen met kleine momenten, kleine overwinningen, zoals iemand die toch psychologische hulp krijgt. Iemand die toch betaald wordt nadat een opdrachtgever deze zwartwerker niet wilde betalen en dreigde met politie. Of het genoeg is? Uiteindelijk koos het eerder genoemde teamlid toch voor ander werk.

We ontkomen zelf als diaconaal centrum ook niet aan de moeilijke kanten van het leven. Vorig jaar was er in ons centrum een heftig geweldincident waarbij één vrijwilliger aan zijn verwondingen overleed en twee medewerkers ernstig gewond raakten. Het gebeurde in een tijdsbestek van twee minuten. Maar de gevol-

gen waren groot. In de dagen erna zocht ik naar woorden hoe om te gaan met degene die tot deze daad kwam. De kranten en media stonden vol van een dader en zijn achtergrond. Maar als mijn werk me iets geleerd heeft dan is het dat de mens meer is dan de som van zijn daden, soms is hij zelf ook slachtoffer. Het vraagt om een breder beeld en nuance. Hoe ingrijpend en verdrietig, hoeveel pijn het ook doet.

Juist in die pijn en gebrokenheid was het ons kraakhelder dat we als diaconale plek weer open wilden. Want dicht, of met een dicht 'geharnast' hart kunnen we ons werk niet doen. Vanuit ons geloof voelen we ons geroepen om op een andere manier te werken, nabij, gastvrij,

relationeel en met aandacht. En ja, dat maakt ons kwetsbaar. Maar alleen zo kunnen we ons werk doen. Verbonden en werkend vanuit onze missie, dat wat onopgeefbaar voor ons is, om op een relationele manier zorg te dragen voor elkaar en voor de veiligheid. Want ik wil vertrouwen en bouwen op mensen en niet op techniek of poortjes. De beste preventie tegen dit soort incidenten is dat mensen opgevangen, tegengehouden of geholpen worden door hun omgeving. En dat wij als team bij mensen met stress, agressie of irritatie kunnen de-escaleren en van elkaar op aankunnen.

Als diaconale plek kunnen we dat niet alleen. Een samenleving die daar aandacht voor heeft en zorg voor draagt is de beste preventie voor heel veel problematiek. Als ik over mijn werk vertel en over de verhalen van de mensen dan doe ik dat altijd met een bepaald appèl: om actief verbinding te leggen met mensen buiten je bubbel, om in jouw gemeenschap te zoeken naar taal, vormen en manieren om inclusiever en uitnodigender te zijn naar gemarginaliseerden. Of het nu iemand uit de regenboog-gemeenschap is, mensen met een migranten- of allochtone achtergrond, de verschillende politieke kleuren, mensen met armoedeproblematiek, neurodiversiteit, enzovoort. Een zichtbaar inclusieve gemeenschap werkt uitnodigend voor andere mensen uit gemarginaliseerde groepen, heb ik ervaren.

Gemeenteleden die daarin voorbeeldig of ervaringsdeskundige zijn, werken als brug en bruggenbouwer naar nieuwe mensen voor wie het vaak een hele stap is om naar bijvoorbeeld een kerkgemeenschap, buurtplek of sportclub te gaan. Zo werd de kerkgemeente waar ik gemeentepredikant was niet alleen een gemeenschap van 25 nationaliteiten, waaronder zowel

AZC'ers als hoogopgeleide migranten, maar voelden ook transmensen, mensen met een beperking en neurodiversiteit zich thuis. Het werd een plek waar veel doordeweekse inloop-activiteiten ontstonden, waar gemeenteleden hun huis openstelden voor ongedocumenteerden en waar vluchtelingen mantelzorger werden van bejaarde gemeenteleden.

**> Omdat we elkaar nodig hebben.
Het met elkaar tot een veelkleuriger geheel maken. En op elkaar betrokken raken.**

Dit betekende niet dat alles gladjes liep, verre van dat. Maar wel dat als er mensen het met elkaar oneens waren of dingen onbedoeld spaak liepen, we het gesprek erover aangingen. Soms ongemakkelijk en soms verbindend. En aan de koffietafel werd de ene meneer die PVV stemde beste vrienden met een vluchteling. En zo was een oude mevrouw uit de *Bible Belt* de eerste die bij de Nashville-verklaring opkwam voor het homoseksuele echtpaar naast wie ze al jaren in de kerkbank zat; 'Het gaat om mijn vrienden!', zei ze.

Dat zijn voor mij 'sporen van het koninkrijk'. En visioenen waarom ik al prekend en profetisch sprekend de verhalen blijf vertellen van de groep van mensen die bij ons over de drempel komen met de verhalen van de rauwe kant van het leven. Om hun verhalen zichtbaar te maken, om als woordvoerder voor hun recht op te komen en om een tegengeluid en verbinding te brengen van inclusieve gemeenschappen waarin we omzien naar elkaar. Omdat we elkaar nodig hebben. Omdat we het met elkaar tot een mooier geheel, veelkleuriger geheel maken. En op elkaar betrokken raken.

Als ik de verhalen deel op sociale media merk ik dat mensen best bereid zijn om te helpen of solidair zijn. Met een bejaard echtpaar dat in een auto slaapt. Een hoogzwangere ongedocumenteerde op straat. Een dakloze arbeidsmigrant die na een suïcidepoging een douche en een dak boven zijn hoofd nodig had. Maar tegelijkertijd merk ik in mijn stad dat het omgekeerde ook vaak voorkomt. Een dakloze wordt in mijn straat uit een bootje gejaagd waar hij op een natte nacht een droge slaapplek zocht. Kerkmedewerkers die niet willen dat de vluchtelingen die onderdak krijgen in hun kerk langs hun kantoor lopen. Een witte sportclub trekt bij nader inzien hun aanbod tot douchen voor een dakloze in, omdat ze te maken hebben met bezorgde ouders.

Het is belangrijk om dit buitensluiten en onrecht te blijven benoemen. En het ongemak. Ik heb het idee dat we dat in kerken vaak uit de weg gaan. Het is nodig om de vinger op de zere plek te leggen, om in de spiegel te kijken en geconfronteerd te worden met ongemakkelijke zaken, 'the inconvenient truth'. Om je uit te spreken over onrecht, onderdrukking en uitbuiting en solidair te zijn met hen wie dit overkomt. Om, zoals die oude Bijbelse teksten ons al opdroegen mensen in de marge weer volledig deel uit te laten maken van onze gemeenschap en dat dat een zaak van ieder persoonlijk is! Twee laatste voorbeelden:

In een kerk die verbouwd werd vingen we drie maanden een aantal vluchtelingen-gezinnen op. We moesten 24 uur per dag vrijwilligersbegeleiding bieden en na een oproep kwamen er ca 60 vrijwilligers die shifts van acht uur draaiden. Meestal mondde dat uit in met elkaar koken, mee eten, taallessen en spelletjes met de

kinderen aan de keukentafel. Na een paar maanden veranderde er iets in de schoolsituatie van een van de kinderen. En er ontstond een groot tumult bij de vrijwilligersgroep. Wat een onrecht! Dit kan toch niet, wat inhumaan! Hier moeten we tegen in protest komen! Ik glimlachte bij mezelf en dacht 'dit is het begin van solidariteit'.

In ons pand kookt een nieuwe vrijwilligersorganisatie sinds het najaar wekelijks een drieganglunch van overgebleven eten. De groep kokers en snijders begon uit een groep 'yuppen', mensen met een goede baan, universitaire opleiding, expats. Na een voorzichtig begin, waarbij ze de deelnemers (mensen van de rauwe kant van het leven) aan tafel serveerden, adviseerde ik hen: 'Ga er nou bij zitten en ga met elkaar in gesprek!' Dat gebeurde. Gelukkig werden de mensen van bezoeker soms ook vrijwilliger en één meneer zelfs kok! Het betrof een dakloze en werkloze arbeidsmigrant. In een wat lastiger periode met persoonlijke tegenslag deed hij een suïcidepoging. Gelukkig herkende een andere vrijwilliger hem op straat toen hij daar lag en belde de ambulance. Vanwege zijn status als arbeidsmigrant werd hij diezelfde nacht nog uit het ziekenhuis 'geklinkerd'. Het bestuur van de vrijwilligersorganisatie aptte ons in rep en roer. Wat te doen? Konden wij iets? Dit kon toch niet? Wat kunnen wij doen om te helpen?

Dát is waar het in het klein en in het groot in onze samenleving om gaat: ruimte om mee te doen, welkom te zijn, met elkaar optrekken, op weg te gaan en elkaar oprapen als je valt of elkaar ondersteunen als je dreigt te vallen. Moge het zo zijn. <

Zonder woorden

De Duitse kunstenaar Johannes Wickert (1954) ging als 16-jarige boerenzoon naar de Hogeschool voor de Kunsten. Hij bleek een multitalent; daarnaast studeerde hij gerontologie en fysica en hij promoveerde als psycholoog.

Wie bij deze schilder een portret bestelt, wordt gevraagd om zijn voeten te tonen. Voeten beschouwt Wickert als hoogst individueel, vergelijkbaar met een vingerafdruk. 'Hoe iemand op de grond staat en gaat is voor mij een verborgen indicatie hoe iemand in het leven staat en gaat', zegt hij. 'Onze voeten zijn het enige lichaamsdeel waarmee we in nauwe verbinding staan met Moeder Aarde. Hoe je met beide voeten op de grond staat en gaat is een levensopgave voor ons allemaal: een plek te vinden ...' Dat geeft te denken.

Voor sommigen (misschien voor velen) is die plek aangevochten. Voor hen is de aarde niet dragend en is de verbinding met de grond niet vanzelfsprekend. Velen hebben geen plek. Zij zijn bovendien te gekwetst en letterlijk te onvermogen om de aarde werkelijk aangeraakt te hebben.

Op dit schilderij (detail) zien we een bekende scène uit het evangelie van Johannes. In het dertiende hoofdstuk – waar het onderricht voor de gemeente aanvangt – toont Jezus in een beeld wat de essentie en reikwijdte van zijn onderricht is.

Vol aandacht is Hij voor voeten die gaan en die staan.

Vol aandacht voor voeten vervuild door het stof van de aarde.

Vol aandacht voor voeten die pijn verraden, verwaarloosd zijn en moe.

Even omvat Hij deze voeten in een liefdevol gebaar ...

Even verbindt Hij zich met deze voeten ... in de hoop op verbinding.

In dit liefdevolle gebaar omsluit Hij (onze) wonden en verborgen pijn.

Omsluit Hij de wonden van deze wereld en de wonden van wie niet kunnen aarden.

Mensen van de straat.

Zonder woorden ... alleen in een beeld.

Bron: Wie meer over het werk van Wickert wil weten oriëntere zich in de tentoonstellingscatalogus: Van der Zwaard, K. en Elise Woertman (2024). *Het wachtende blauw. Johannes Wickert*. Uitgeverij Zilt.

Johannes Wickert (1954), 'Voetwassing', 165x165cm

Sujin (X.J.S.) Rosie is promovenda aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Promotieonderzoek

In haar promotieonderzoek richt Rosie zich op de vraag wat helpend is om te komen tot toegankelijke en bereikbare zorg voor zingeving in de thuissituatie, en in hoeverre deze zorg ook toegankelijk is voor laaggeletterden. De focus ligt hierbij op specifieke doelgroepen: veteranen, dak- en thuislozen, cliënten in de algemene gezondheidszorg, kinderpalliatieve zorg, en mensen die te maken hebben met armoede en/of laaggeletterdheid.

(Co)promotoren

Hanneke Muthert

Erik Olsman

Anja Visser

Aansluiten, bewegen en communiceren

Op naar toegankelijke en bereikbare zorg voor zingeving in de thuissituatie

Sinds 2019 heeft het ministerie van VWS een subsidieregeling waarmee geestelijke verzorging in de thuissituatie wordt vergoed voor mensen van 50 jaar en ouder, en voor kinderen of volwassenen in de palliatieve fase en hun naasten. Geestelijk verzorgers zijn specialisten op het gebied van zingeving en levensbeschouwing, maar aandacht voor zingeving is niet voorbehouden aan geestelijk verzorgers. Ook andere professionals en vrijwilligers kunnen hier een rol in hebben.

Om de samenwerking, inbedding en ontwikkeling van geestelijke verzorging in de thuissituatie te versterken zijn verschillende actieonderzoeken uitgezet (e.g., Bakker & Van Leeuwen 2022; Hupkens et al. 2021). In eerste instantie waren deze onderzoeken gericht op personen die binnen de subsidieregeling vallen, waardoor andere doelgroepen die ook ondersteuning bij zingeving zouden kunnen gebruiken buiten beeld bleven. Dit veranderde met de start van de Kenniswerkplaats Zingeving. Hierin gingen onder meer verscheidene regionale leernetwerken aan de slag om kennis te ontwikkelen rondom een thema of doelgroep (Kenniswerkplaats Zingeving n.d.).

Promotieonderzoek

In veel leernetwerken bleek precies de aansluiting tussen cliënten en professionals een aandachtspunt: hoe zorg je voor passende zingevingszorg, wat is bepalend voor welke professional wanneer die zorg voor zingeving biedt, en moet er een match gemaakt worden op doelgroep of op de complexiteit van de zingevingsvraag zoals in het ABC-model?

Dit model stelt:

- (A) iedereen kan aandacht hebben voor zingeving;
- (B) begeleiding wordt geboden als het nodig is en de cliënt het ook wil;
- (C) bij crisissituaties kan een geestelijk verzorger ondersteunen (IKNL 2018).

Hierin wordt vooral gekeken naar de mogelijkheden of vaardigheden van zorgverleners en minder naar hoe die aansluiting eruitziet in de praktijk. Mensen vinden misschien zelf niet dat ze tot een bepaalde doelgroep behoren, hebben niet altijd toegang tot de aangewezen zorgverlener, en zorgdisciplines representeren niet per definitie specifieke zingevingscompetenties. Mogelijk is er eerder sprake van verschillende variaties in 'zingevingsgeletterdheid' onder professionals én doelgroepen.

In mijn promotieonderzoek richt ik me op een andere wijze van differentiëren die de aansluiting centraal stelt, wat hopelijk leidt tot toegankelijke en bereikbare zorg voor zingeving in de thuissituatie.

Leernetwerk Laaggeletterdheid en Armoede

Een van de leernetwerken focust op mensen die te maken hebben met laaggeletterdheid

en armoede. In Nederland hebben ruim 2,5 miljoen mensen moeite met lezen, schrijven en/of rekenen, waarbij armoede en laaggeletterdheid vaak samengaan (Christoffels et al. 2016). Laaggeletterdheid en armoede hebben grote invloed op het dagelijks leven en dus ook op iemands zingeving; daarom is de aanname dat er vraag is naar zingevingszorg binnen deze doelgroep. In het leernetwerk bleek echter dat geestelijk verzorgers nog nauwelijks mensen in armoede en/of met laaggeletterdheid zien. Geestelijk verzorgers verwachten namelijk dat mensen zelf naar hen toekomen als ze zingevingsproblemen hebben, en dat wanneer zij niet komen, er ook geen vraag is.

In gesprek met mensen uit de doelgroep en professionals kwam naar voren dat er wel degelijk zingevingsbehoeften spelen, maar dat mensen om diverse redenen niet zomaar aankloppen bij de geestelijk verzorger. Zingevingszorg bij deze doelgroep vraagt dat geestelijk verzorgers het initiatief tot contact nemen, zodat aandacht en begeleiding kunnen plaatsvinden. Het leernetwerk ging daarom op zoek naar hoe die aansluiting er concreet uit zou kunnen zien en wat daarvoor nodig is. Door uitwisseling en een vijftal kleine activiteiten deden we inzichten op, waaronder: beweeg naar de doelgroep toe, doe de dingen samen, plan acties stap voor stap en spreek duidelijke taal (Muthert & Rosie 2024; Rosie et al. 2024). Kortom, het gaat om aansluiten, bewegen en communiceren.

Deze inzichten wijzen erop dat eerst en vooral uitgegaan moet worden van het contact leggen en behouden met de cliënt. Dit in tegenstelling tot het ABC-model uit de palliatieve zorg, waar contact een gegeven lijkt te zijn dat alleen nog op professie en complexiteit afgebakend hoeft te worden. Toegang tot zulke

DE PROMOTIE

aandacht, begeleiding of crisisbegeleiding bij zingeving lijkt in het huidige beleid afwisselend via aanbod- en vraaggericht denken te gaan, maar vraag en aanbod komen in een context van laaggeletterdheid en armoede niet vanzelfsprekend bij elkaar. Het gevaar is dat er dan ten onrechte wordt aangenomen dat er geen vraag is. Een leven met laaggeletterdheid en/of armoede gaat voor velen gepaard met schaamte, onzekerheid en een laag zelfbeeld (Movisie 2022; RVS 2021). Deze mensen staan niet in de rij om, al dan niet op eigen initiatief, in beeld te komen voor aandacht, begeleiding of crisisbegeleiding.

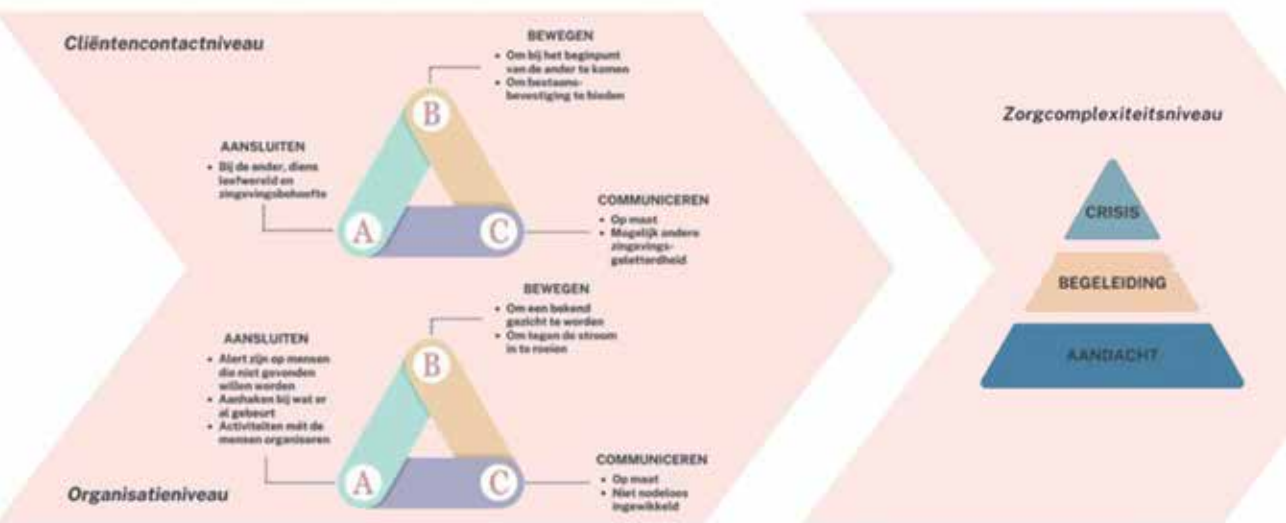
Tweetrapsraket zingevingzorg

Ik stel een model voor dat, voorafgaand aan het huidige ABC-model, toont wat ervoor nodig is om contact te initiëren en te continueren: aansluiten, bewegen en communiceren. Zo wordt een tweetrapsraket gelanceerd die existentiële uitwisseling mogelijk maakt: eerst aandacht

voor aansluiting op cliëntencontact- en organisatieniveau, en daarna pas indelen op professie en complexiteit (Muthert & Fortuin 2024). In Figuur 1 staat de tweetrapsraket afgebeeld. In deze bijdrage licht ik het nieuwe model van de eerste trap toe, waarvoor de bevindingen van het leernetwerk aan de basis staan.

A staat voor aansluiten. Op cliëntencontactniveau betekent dat aansluiten bij de ander en diens zingevingbehoefte. Op organisatieniveau gaat het om alert zijn op mensen die niet gevonden willen worden, aanhaken bij wat er al gebeurt en activiteiten met de mensen organiseren in plaats van kant-en-klaar voor hen.

B staat voor bewegen. Op cliëntencontactniveau betekent dat beginnen bij bestaansbevestiging en de ander centraal zetten. Op organisatieniveau gaat het om bewegen naar de leefwereld van de ander toe, een bekend

gezicht worden en tegen de stroom inroeien als er zich organisatorische of financiële belemmeringen aandienen.

C staat voor communiceren. Dit betekent op cliëntencontactniveau dat er op maat wordt gecommuniceerd en dat de confrontatie wordt aangegaan met mensen die mogelijk een heel andere zingevingsgeletterdheid hebben dan jijzelf. Op organisatieniveau gaat het om toegankelijke communicatie hanteren die niet nodeloos ingewikkeld is.

Conclusie

Om passende zingevingszorg te bieden is het allereerst nodig om met de mensen in contact te komen. Bij sommige doelgroepen vraagt dit meer initiatief van professionals dan bij anderen. De tweetrapsraket toont hoe zingevingszorg vorm kan krijgen voor mensen die zich niet zomaar laten vinden. In mijn promotieonderzoek werk ik verder aan de tweetrapsraket en onderzoek ik of die tweede trap, het indelen in zorgcomplexiteit, wel zo adequaat is. Mogelijk zijn er verschillende vormen van zingevingsgeletterdheid onder professionals en vrijwilligers, ongeacht met welke doelgroep zij

werken. Hiervoor werden 50 mensen geïnterviewd over wat zij tegenkwamen aan zingeving, hoe zij daarmee omgingen en welke rol levensbeschouwing had. Vermoedelijk ontstaan hier persona's die elk een eigen zingevingsgeletterdheid karakteriseren. <

Met dank aan Anja en Hanneke voor hun feedback op het conceptartikel en met dank aan alle leden van het leernetwerk Laaggeletterdheid en Armoede: Alex, Brenda, Desi, Gerda, Gert, Hanneke, Helene, Irene, Sietie en Truus.

Literatuur

- Bakker, F., & van Leeuwen, T. (2022). *ZINSITIEF; Sensitief voor zingeving in sociaal werk*. Zwolle: Hogeschool Windesheim.
- Christoffels, I., Baay, P., Bijlsma, I., & Levels, M. (2016). *Over de relatie tussen laaggeletterdheid en armoede*. Den Haag: Stichting Lezen en Schrijven i.s.m. ecbo.
- Hupkens, S.H.A., Littel-Baetens, E.A., Hobbelen, M.L.C., van der Linden, C.J.P.H., Goumans, M.J.B.M. (2021). Echt luisteren leidt tot maatwerk: behoeften van thuiswonende ouderen aan ondersteuning bij zingeving. *Gerōn*, 23(4).
- IKNL (2018). *Richtlijn Spiritualiteit en zingeving*. Geraadpleegd via <https://palliaweb.nl/richtlijnen-palliatieve-zorg/richtlijn/zingeving-en-spiritualiteit>
- Kenniswerkplaats Zingeving (n.d.). *Leernetwerken*. <https://www.kenniswerkplaatszingeving.nl/leernetwerken>
- Movisie (2022). Onderzoek naar de impact van emoties bij armoede. <https://www.movisie.nl/artikel/onderzoek-naar-impact-emoties-armoede>
- Muthert, H., & Fortuin, N. (2024). Micro, meso en macro? Reflectie op de maatschappelijke rol van geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 27(115), 44-50.
- Muthert, H., & Rosie, S. (2024). *Lessons learned in het leernetwerk Laaggeletterdheid, Langdurige Armoede en Geestelijke Verzorging Thuis: In vijf activiteiten op zoek naar aansluiting*. Rijksuniversiteit Groningen.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving. (2021). *Gezichten van een onzeker bestaan*. <https://www.raadrvs.nl/documenten/publicaties/2021/04/07/gezichten-van-een-onzeker-bestaan>
- Rosie, S., Westerk, H., & Muthert, H. (2024). *Samen eten. Hoe je in een context van armoede aan tafel en in gesprek komt*. Zelfem: Het Boekenschap.

Figuur 1.

*Tweetrapsraket
zingevingszorg*

In het volgende nummer:

Themaredactie: Theo van der Zee

Mentaal welzijn onder druk

Nieuwe mogelijkheden voor zingeving op school

Het mentale welzijn van jongeren staat enorm onder druk. Veel jongeren hebben te maken met stress, depressie, eenzaamheid. De aanpak van hun mentale problemen is vooral psychosociaal en curatief. Wat laten we als samenleving aan mogelijkheden liggen om hun problemen vóór te zijn? Terwijl uit onderzoek blijkt dat de aandacht voor zingeving een positieve invloed heeft op het mentale welzijn, krijgt ze maar nauwelijks structurele aandacht in de omgeving waar alle jongeren samenkomen, namelijk de school en opleiding. Een gemiste kans om ook preventief te kunnen werken.

In het komend themanummer wordt nagegaan hoe school en opleiding op een eigentijdse manier aandacht kunnen geven aan zingeving die daadwerkelijk bijdraagt aan het mentale welzijn. Aan bod komt niet alleen de stem van jongeren zelf, maar klinken ook de mogelijkheden die er zijn om zingeving in te bedden in het vormingsaanbod, te werken aan geestelijke weerbaarheid, rituelen een vaste plek te geven op school, en de rol van de geestelijk verzorger hierbij. Het mentale welzijn van jongeren is hoogst actueel. Reden genoeg om uit te zien naar een rijk en boeiend nummer over nieuwe mogelijkheden voor zingeving op school.

Dank

Ook deze keer is het themanummer voorzien van een veelzeggende beeldserie die is verzorgd door beeldredacteur René Rosmolen, samen met een beeldmeditatie. De beelden vertellen op een eigen wijze van het thema. René zorgde er vele jaren voor en nu draagt hij het stokje over. We zijn hem zeer dankbaar voor de vele, treffende beelden, die steeds weer zorgden voor een bijzondere uitstraling van Handelingen.

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Frank G. Bosman, dr. Jorge Castillo Guerra, drs. Harry Harmsen (webredacteur), dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Martijn Steegen, prof.dr. Theo van der Zee (hoofredacteur)

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Redactie.AMG | Marieke van der Giessen-van Velzen, Zoetermeer

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Druk

Pumbo.nl

Foto's en illustraties

Omslag en binnenwerk: René Rosmolen

Online, download en on demand

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen en te downloaden via www.handelingen.com of www.radbouduniversitypress.nl

Het is tevens mogelijk via deze websites een gedrukt exemplaar te bestellen.

Nieuwsbrief

Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief. Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

ISSN 1876-8024
E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2024 *Handelingen*

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

